

МИРКАРИМ ОСИМ

СИНГАН СЕТОР

1. ҮТМИШ БИЛАН УЧРАШУВ

— Наманган шаҳридин кетганимга ўн саккиз йил бўлибдур-а. Тавба, вақт ҳам тоғдин айқириб тушаётган сойдек тез оқиб ўтар экан. Яқингинада шу кўчаларни чагитиб юрар эдик-ку — деди Машраб жоме ёнидаги тор кўчада эшагидан тушиб. — Мана, уйимга ҳам етиб келдим. Назаримда жумъа масжид ҳам, маҳалламиздаги уйлар ҳам кичрайиб қолгондек.

— Болалиқда ҳар нарса кўзга катта кўринадур. Эсингиздами, ёшлигимизда ёғоч от миниб, мозор айланиб келар эдик. Кейин шу мачит ичидин оқиб ўтган сувда «отлари» мизни сугориб, аларни қантарар эдик-да, ўзимизни ҳавзага ташлар эдик, — деб жавоб қилди, юз-кўзини ажни босган Шодавлат илжайиб. — Баъзи вақтларда нега отимга ем бермадинг, деб мени койирдингиз.

— Хўб вақтлар эди-да! Болалигимиз шу кўчаларда қолиб кетди.

Юзини оқ доқа рўмол билан беркитган бир аёл ўтиб кетаётиб уларнинг гапларига қулоқ солиб турди-да, кейин тезгина жўнаб қолди.

— Сен Қитмирни ўзинг билан олиб кет. Бувим итни ёмон кўрадилар, — деди Машраб ўймакор қилиб ишланган пастгина кўҳна дарвоза олдида тўхтаб.

— Хавотир олманг, уни оч қўймайман, парваришлайман. Бир бурда нон топсам, ярми уники, — деди Шодавлат, тумшугини кўтариб унга тикилаётган қора итни силаб.

Торгина ташқари ҳовлини супураётган новчагина аёл кўчада гаплашиб турган икки кишининг сўзларига қулоқ солиб турди-да, юзи ёришиб кетди, бир оздан сўнг, дарвозани ланг очиб, эшагини етаклаганича кириб келаётган Бобораҳимнинг олдига югуриб келди, унинг елкасини қоқиб кўришди-да:

— Вой, ака, эсон-омон... келдингизми? — деди ҳовлиқиб. — Тан-жонингиз соғми? Сизни ҳам кўрар кун бор экан, кутавериб ўлиб бўлдик-ку! — Машрабнинг синглиси ўз оғасини кўндан буён кўрмаган бўлса ҳам, бошқалардан

ажралиб турадиган шакли-шамойилиданми, ишқилиб уни дарҳол таниган эди.

— Мапа, кўриб турибсан, соғ-саломатмен. Ўзларингиз бардаммисизлар? Бувим соғ-саломатмилар?

— Эгамга шукр, ҳаммамиз соғ-саломатмиз, эсон-омон-миз.

— Буни қара-я! Сени зўрга танибман. Бўйинг етиб, уй-жойли бўлибсан, эшитдим.

— Ҳа, икки болам бор, ўйнаб-кулиб юришибдур, аммо бувимлар кўрпа-тўшак қилиб олгонлар, кўзлари хира... Бизни ташлаб кетганингиздан сўнг фироқингизда юрак-бағирлари ўртаниб, товлари қочиб қолгон. «Э жоним ўғлим, вой кўрар кўзим», деб ётадурлар...

— Андоғ бўлса, қўққисдин олдиларига бостириб кирмай. Шодликдин юраклари ёрилиб кетмасин тагин. Мен эшагимни оғилхонага боғлаб, ташқарида айланиб юрай. Сен ичкари кириб, мендин гап оч: «Туш кўрибмен, фалоп-пистовон», деб дийдор кўришмакка бувимни тайёрлаб тур.

Сочлари ҳам, ажин босган юзи ҳам қордек оқариб кетган кампир деворга тираб кўйилган ёстиққа суяниб, ўзи билан ўзи гаплашиб ўтирар эди. Баланд бўйли қизи унинг олдига кириб, қийшайиб қолган ёстиқни, бошидаги дока рўмолини тўгрилади-да, секин гап бошлади:

— Буви, мен тонготарда қизиқ бир туш кўрибмен. Огам кўчадан эшақларини етаклаб ўтиб кетаётган эканлар, бориб елкаларидин қучай десам, оёғим юрмайдур, аламинмга чидай олмай, йиғлаб юборибман.

— Яхши туш кўрибсан, қизим. Худо хоҳласа, Бобораҳим билан дийдор кўришамиз. Кимки тушида йиғласа, ўнгида шод бўлгай. Кўришмаганинг яхши бўлибдур.

Ичкари ҳовлига кириб панада турган Машраб онасининг овозини эшитиб ҳаяжонга келди. Югуриб кириб у билан кўришгиси келди-ю, ўзини аранг тўхтатиб қолди. Нафасини ростлагандан кейин майин овоз билан куйлай бошлади:

Сахарлар тўлғониб, тўлғонимда топган бир боланг келди,

Юзи оқу қизил гулдек, шаҳиди қарбалонг келди.

Анодек меҳрибон қайда, атодек ғамғусор қайда,

Алардек ичкуяр қайда, ғариб ўлгон боланг келди.

— Вой, ўғлимнинг овозини... эшитгандек бўлдим,— деди кампир ҳарсиллаб.— Ташқари чиқиб қара... зора келгани рост бўлса!

Юзи ёришиб кетган қизи ҳовлига чиқиб, онасини етаклаб келди Бобораҳим оҳисталик билан онаси олдига

тиз чўкиб, унинг қўлини юзига сурта бошлади. Кампир унинг боши, юз-кўзини пайпаслаб энтикиб турди-да, бирдан йиглаб юборди.

— Эгамга шукр, ўчган чирогим қайтадан ёнди, — деди у ўпкасини босиб. — Чилтонлар назар қилди, хонадоним қайта бошдин обод бўлди... Балам, бир вақтлар, ошиқларнинг ота-онаси бўлмас, деб бизни ташлаб кетган эдинг, ўртаниб қолавергандик. Майли, тақдирда бори шул экан. Аммо сендин хафа эмасмен. Ўзинг дайди бўлиб тугилган эдинг.

— Рост, мен бир ерда узоқ туролмаймен. Чўлу биёбонлар, тоғу тошлар, нотаниш элларда кезиб юришни яхши кўрамен. Аммо мен бўлган шаҳар ва қишлоқларда тиғи ситамдин юраги пора бўлган халқни кўрдим, ўзим фалокатга йўлиқдим. Қошқар бориб, ихлос тузоғига илиндим, ёшлигим хазон бўлди...

— Сен айтма, мен эшитмай. Ул томондин келган девоналар бошингга тушган офатдин бизни хабардор қилган эдилар, — деди кампир кўз ёшларини рўмолининг учи билан артиб. — Жабру жафолар кўрибсан, эшитиб кўнглим вайрон бўлди. Балам, сенда айб йўқ, тақдири азал шул экан.

Бобораҳим суҳбатни бошқа ёққа буриш учун қўниқўшни, қариндош-уруғларни сўрай бошлади. Уларнинг баъзилари ўлганини, кўплари тирик эканлигини эшитиб, мулло Бозор охунддан гап очди.

— Бултур жон баҳақ таслим этганлар, — деди кампир хўрсиниб. — Таомдин сўнг бориб, қабрларини зиёрат қилиб келарсан.

Бобораҳим онаси билан гаплашиб ўтирганида синглиси ўчоққа олов ёқиб, қозон осди. Орадан кўп ўтмай, дастурхон ёзиб, товоқларда устига бир қошиқдан қийма солинган серкашнич таом келтириб кўйди.

— Ҳай, ҳай, мунча ширин! — деди Бобораҳим ошни хўриллатиб ичар экан. — Қўлинг дард кўрмасин, синглим.

— Ҳа, қўли ширин, пазанда, бичиш-тикишни ҳам биладур, хати ҳам чиройли, — деб қизини мақтай кетди кампир жонланиб. — Ёзган ғазалларингни анга бер, кўчириб бергай.

— Яхши, шеърларимни парча-пурот қоғозларга ёзиб ташлаганмен, китобларим ичида, — деди Машраб. — Қоғозга тушмаган ғазалларим ҳам бор, алар ёдимда, айтиб туриб ёздирармен.

— Хўп, жоним билан, — деди синглиси хурсанд бўлиб. — Кўрган-кечирганларингизни ҳам айтиб берурсиз. Сиз тўғригизда бир дoston ёзмоқни ниёт қилиб кўйгонман.

Кечга яқин Машраб кўчага чиқиб, Наманган сойи бўйидаги хонақо томон йўл олди. Йўлда эски таниш-билишлари билан учрашиб, улар билан ҳол-аҳвол сўрашиб, сой бўйига етиб борганини ҳам сезмай қолди. Хонақонинг катта дарвозаси ланг очиқ, у остона тепасидан тортиб қўйилган йўғон занжир устидан ҳатлаб ўтиб, ичкарига кирди-ю, ўнг томонда қад кўтарган баланд сағанани кўрди. Шу он биринчи устоди, қуюқ қошлари қоп-қора бўлса ҳам пахмоқ соқоли қордек оқариб кетган мулло Бозор охунд кўз олдида гавдаланди.

Бобораҳим етти ёшга қадам қўйганда онаси уни шу хонақо ичидаги мактабга бошлаб келгани, болаларни ўқитиб ўтирган мулло Бозор олдига бир чопонлик бўз билан еттита нон қўйиб: «Ўғлимни сизга топширдим, ўқитинг, эти сизники, суяги меники», дегани эсига тушди.

Бобораҳим араб ҳарфлари ёзилган ёғоч тахтани ҳам кўтариб келган эди. Домла уни олдига тиз чўқтирган эди-да, бармоқлари билан ҳарфларни кўрсатиб: «Мана бу «Алиф», буниси «Бе» деб уни ўқита бошлаганди. Бобораҳимнинг зеҳни ўткир бўлгани учун икки-уч ойда ҳамма ҳарфларни билиб олиб, уларни бир-бирига қўшиб: «Абжад, ҳавваз...» деб ўқийдиган бўлиб қолди. Ҳаммани ҳайрон қолдириб, бир йил ичида «Чоркитоб»га тушди.

Домласига нисбатан қалбида илиқ бир ҳис пайдо бўлган пайтда хотирасининг бир бурчидан келган совуқ шамол кўнглини совута бошлади. «Кейин мени Қошқарга жўнатган ҳам шу киши эди-ку. У ерда ёшлигим гулзорини хазон урди,— деб ўйлади Машраб.— Лекин ўзимда ҳам айб бор. Илмимга мағрур бўлиб, диний масалаларда домлампоти мот қилиб уялтириб қўяр, баъзи қилиқларим билан у кишининг гашига тегар эдим. Мулло Бозор ўрнида ҳар қандай бошқа одам бўлганда ҳам мени Намангандан бадарга қилиб юборган бўлар эди. Аммо Офоқхожадан озор чекканим учун у киши айбдор эмас, бошимга бундай фалокат келишини қасқдан билсинлар? Бировга қасддан ёмонлик қиладиган одам эмас эди мулло Бозор охунд. Кўнгли покиза эди, девона эди».

У секин юриб, қабр тепасига келганда кўнгли гинакудурат булутидан қутулиб, бағрига илиқ шамол келиб урилгандек бўлди. Шеърийат маъбудаси қулогига шивирлаган газални ёқимли овоз билан куйлай бошлади.

Маърифатнинг гулзори мулло Бозор девона,
Ошиқларнинг сардори мулло Бозор девона...

Хонақо ичида бўлганлар най садосидек ёқимли овозни эшитиб, теварагига йиғила бошладилар. Уларнинг баъзилари кўл қовуштириб турар, баъзилари бармоқларининг учи билан кўз ёшларини артар эдилар.

Машраб куйлашдан тўхтаб, бош эгиб турганда кўнғир соқолига оқ оралаган кўк кўз бир чол унинг олдига келиб, елкасига кўлини кўйди-да:

— Эмди шул ёқимли овозингиз билан пийри муршид арвоқларига қуръон ўқиб юборсангиз,— деди.

Машраб бошини кўтарди, унга қараб: «Қаердадир кўрганмен бу одамни?— деб ўйлай бошлади.— Э, ҳа, бу чол мулло Бозор охундининг югурдакларидан бўлган Муҳаммад Ризо шайх-ку!..»

— Киши ўлгандан кейин қуръон ўқишнинг фойдаси йўқ,— деди Машраб унга ўгирилиб.— Ҳар ким тириклигида қилгон иши, амалига қараб ажрини кўргусидир. Мен устодимга ўз ғазалимни бағишладим, шояд арвоқлари шод бўлса. Шунини билиб қўйсинларки, тиловати қуръон қазо қилгон киши учун эмас, ўқиган қори, мулло учун фойдалидир, алар азахонадин чиқиб кетаётганларида муздини оладурлар...

Шайх кўлини унинг елкасидан тортиб олди-да, кўк кўзларини чақнатиб:

— Боринг-э, ҳали ҳам шаккоклигингиз қолмагон экан!— деди.

Бобораҳим унга тикилиб туриб, ёшлигини эслади, ачиқ-чучук хотиралар билан тўлган ўсмирлик, йигитлик даври кўз ўнгидан бир-бир ўта бошлади...

2. УМР БАҲОРИНИНГ ТИКАНЛИ ГУЛЛАРИ

Кечқурун оила аъзолари айвонда бўз дастурхон атрофига тўпланиб, ёғоч қошиқ билан хўриллатиб угра ош ичаётган эдилар. Унга тўлиб ўн бирга қадам кўйган новчагина Бобораҳим ҳаммадан олдин товоғини бўшатиб, уни нарироққа суриб кўйди-да, тўсатдан:

— Аба, менга сетор олиб беринг,— деди.

Қирққа кирган бўлса ҳам, қартайиб ориқ юзини ажин босган, сочлари оқара бонлаган онаси ош ичишдан тўхтаб, унга тикилди-да:

— Аба эмас, буви деб чақир мени. Биз наманганлик эмасмиз,— деди.— Овора бўлма, ўғлим. Сетор эмас, ногорага ҳам пул йўқ менда.

— Абдусаттор ака ўғлига сетор оберишти.

— Ул пулдор одам. Биз кунимизни бир амаллаб ўт-

казиямиз. Бошингда отанг бўлгандаям майлийди. Сен алёрчи эмас, муллои боамал бўлгайсен...

Бобораҳим муллолардан бозорларда сетор чалиб алёр айтувчи созандаларни устун қўярди. Онасининг гапини эшитиб, дунё кўзига қоронғи бўлиб кетди.

— Аба, акамга дутор обера қолинг, — деди унинг сочлари майда қилиб ўрилган беш яшар синглиси. — Акам дутор чалса, мен ўйинга тушамен...

— Ўйин тушгандин кўра, қўлингга супурги олиб ҳовлини шунур! — деди онаси заҳарҳанда қилиб. — Сен катта бўлганигда яллачи эмас, отин бўлгайсен. Майда болаларни тўплаб ўқитгайсен.

— Мен катта бўлганимда сиздақа эртадан кечгача ип йигирамен.

— Яхши пият қил, қизим. Отанг ўлгандан кейин бу оғир иш менинг бошима тушди, сенинг бошингга тушмасун.

Боядан бери бир-бирига туташган қошларини чимириб, қовоғини солиб ўтирган Бобораҳим индамай ўрнидан турди-да, яланг оёқ ҳолда кўчага чиқиб кетди. Бўйи чўзилиб новчагина бўлиб қолган ўғлининг қорайиб, ёрилиб кетган оёқларини кўргач, она шўрликнинг юраги ачишиб кетди: «Қишилиқ кўйлак оламен деб йигиб қўйган пулимга этикча олиб берсам бўлар экан, — деб ўйлади у. — Сеторга ҳам пул ортиб қолади. Сочим оқарганда ясаниб юришни ким қўйипти. Менга бўз кўйлак ҳам бўлаверади».

Қорни тўйиб хурсанд бўлган қизчаси ҳовлига сакраб тушди-да, аргамчисини икки учидан ушлаб, устидан сакраб ўйнай бошлади. Кейин қўнғироқдай овози билан бидирлаб, бир оҳангда қўшиқ айтишга киришди:

Чархим гум-гум этадур,
Марғилонга етадур.
Марғилоннинг қизлари
Қизил олма экадур.
Қизил олма пишипти,
Тор кўчага тушипти.
Тор кўчангиз тор экан,
Йўлда баззоз бор экан,
Ул баззознинг хотини
Шойи кўйлакка зор экан...

— «Баззоз ҳам ўлсин! — деб кулиб юборди она. — Ундан кўра хотинига шойи кўйлак олиб берса ўладими... Аммо менга шойи кўйлак керак эмас, толеймга болаларим омон бўлса — бас!»

Бобораҳим югурганича эшикдап чиқиб, маҳалладаги катта масжид ҳовлисига кирди-да, ҳовуз лабига келиб, қип-яланғоч бўлиб ўзини сувга ташлади. Кўчада ўйнаб юрган болалар сувнинг шопиллашини эшитиб, масжидга югуриб кирдилар, ҳовуз бўйига келиб, шониб-нишиб ечина бошладилар. Қий-чув кўтарилди. Болалар ҳовлиқишиб, бақиршиб, сувда ўз хунарларини паноийиш қилишга киришдилар, уларнинг баъзилари кулоч отиб суза билишларини кўрсатмоқчи бўлар, баъзилари калла ташлаб, анчагача сув тагида қолиб кетар, кейин ҳовузнинг нариги томонидан пишқириб чиқар эдилар. Қий-чув, шовқин-суронни эшитган малла тўнли, оқ соқолли масжид имоми Абдулхолиқ қори аста юриб ҳовуз бўйига келди ва ҳассаси билан болаларни қувлай бошлади. Қип-яланғоч тирмизаклар, турмаклар дарахтларнинг бутоқларига қистириб қўйган кўйлак-иштонларини олиб қоча бошладилар.

— Уялмайсанму, масжид ҳовлисидаги ҳавузда яланғоч чўмилгани? — деди имом, шонмай кийинаётган Бобораҳимга ўқрайиб. — Ахир масжид худонинг уйи-ку!

— Худо ўзи одамни яланғоч яратган. Узингиз айтинг-чи, мен бу дунёга кўйлак-иштон билан келибми эдим?

Имом саволга жавоб бермай гудранганча супургисини елкасига кўйиб, олдига келган қоровулга юзланди.

— Бул зумрашанинг гапини эшитдингизми? Битта гап билан мени мот қилмоқчи бўлди-я! Охир замон боласида! Астағфурулло!.. — Кейин Бобораҳимга тикилиб тўнгилади: — Кўча чангитиб, яланғоч чўмилиб юргандин кўра жамоат билан намоз ўқисанг ўласанму?

— Эмди ўн бир ёшга қадам қўйдим-у, мачитга чиқиб намоз ўқийми? Балогат ёшига етмасдин бурун ўйнаб қолай!

— Ўйнаб қол, шумтака, ўйнаб қол. Балогатга етганинда муҳтасибнинг дарраси эс-хушингни жойига келтириб қўяр. — Афти бужмайиб, пешонаси тиришган кекса имом қоровулга ўгирилиб: — Бу валад кимнинг ўғли? — деб сўради.

— Марҳум Валибобонинг фарзанди. Андин бир ўғил, бир қиз қолгон.

— Валибобо ўз ўғлига яхши тарбият беролмабди-да! Бул шумтака бирор мактабда ўқийдурми?

— Ҳовва, тақсир. Айтишларича, зеҳни ўткир эмиш.

Ҳафтиякни тушириб саводхон бўлибдур. Хожа Ҳофиз газалларин шариллатиб ўқийдур эмиш.

— Тавба, катталардек саводхон бўлса ҳам, болалиги қолмабдур. Ё девонамикин?

— Йўғ-э, жинни — девона бўлса, шундоғ улуг одамнинг китобини ўқиб мағзини чақа оладурми? Зехни ўткир, идрокли бола. Маҳалласидаги эроний, тожик болалар билан бирга ўйнаб юриб форс тилини ўрганиб олган. Аларнинг тилида чуғуллашиб гаплашганини бир неча марта эшитганмен.

— Тавба, ўткирлиги бошига етмаса эди. Агар ўзини тийиб олмаса, бир кун эмас, бир кун бошида калтак сингай, — деди имом пахмоқ соқолини сийпаб. — Аммо девона бўлса — бошқа гап. Эс-ҳуши жойида бўлмаган одамга намоз ўқимоқ ҳам фарз эмас, рўза тутмоқ ҳам. Шариатнинг буйруғи шул.

Имом билан қоровул узоқлашганларидан кейин Бобораҳим кийиниб олди. Кўчага чиқиб кетаётганида: «Имом мени девона деб ўйлайди шекилли, — деб гудранди. — Майли, нима деса деяверсин, бу зоҳиди ях. Агар менга тиргилаверсалар, ўзимни девоналикка соламен!»

* * *

Орадан уч-тўрт кун ўтгандан кейин, кечқурунги овқат маҳалида опа ўглини хурсанд қилди.

— Кўча-кўйда эмас, уйда чалиб юрсанг, сенга сетор олиб берайин. Бир оз ортиқча пулим бор. Ён қўшнимиз Абдусаттор танбурчига айтиб қўйдим, сенга яхши сетор олиб беради, — деди.

— Ў-ў, ростданми?! — деб ўрнидан сакраб туриб кетди Бобораҳим. — Бувижон, нима иш буюрсангиз, жон деб бажарамен, сўзингизни ерда қўймаймен.

Кўндан буён орзу қилиб юрган мақсадига эришгандан кейин Бобораҳим ипакдек мулоийм бўлиб, онасининг измидан чиқмайдиган бўлиб қолди. Жума кунлари онаси билан бозорга чиқиб ип сотиш, озиқ-овқат харид қилиш ишларида унга кўмаклашар эди. Бўш вақтларида қўлига сеторини олиб аста қулоғини бурар, бошини қийшайтириб торларини черта бошлар эди.

Ўзи хушовоз, мусиқий хотираси зўр бўлганидан эшитган куйларини ёдида олиб қолар, овлоқда хиргойи қилиб

юрар эди. Баъзан Бобораҳимнинг ўртоқлари унинг ситор чертиб, секин айтган қўшиқларини завқ билан тинглар эдилар.

* * *

Бобораҳим балогат ёшига етиб, ингичка мўйловли йигитчага айланди. Оқ рўмол ўраб, кўзларинигина кўрсатиб юрадиган қизлар унинг келишган қомати, бир-бирига тутанган қошларига суқланиб қарай бошладилар. Мактабда ўқиладиган ҳамма китобларни маънисига тушунадиган бўлиб қолган Бобораҳимни устози ўзига халфа-ёрдамчи қилиб олди. Баъзан унинг иши чиқиб қолганида халфасини қолдириб кетар эди. Бобораҳим мулла Бозорнинг тўрдаги ўрнига — айиқ териси устига ўтириб, пешингача мактабдорлик қилар эди.

Бир куни болалар озод бўлиб, уй-уйларига кетганларидан кейин ўз хужрасига чекинган мулло Бозор уни хузурига чақиртирди. Бобораҳим остонадан ҳатлаб ўтгач, устози ёнида ўтирган унинг икки муриди — Муҳаммад Ризо билан Алиқулга кўзи тушди.

— Ассалому алайкум, устоз. Мени чақиртирган экансиз.

— Ҳа, — деб унга қаради соч-соқоли оқариб, киприкларини тушиб кетган, пахмоқ соқолли мулла Бозор алик олгандан кейин. — Биз ҳозир сен тўғрингда сўйлашиб ўтирган эдик. Йигитлик фаслига қадам қўйиб, яхшигина газаллар айтадиган бўлиб қолсангда, баъзи қилиқларинг бачкана. Бўш вақтларингда қўлингга ситор, гоҳ сой бўйида, гоҳ қирда тентираб хошиш қилиб юурсен. Кел энди, фақирликни ихтиёр қил, ситорингни тоқчага қўйиб, зуҳду такво бўрёси устига ўтир. Эртага жумъа куни ҳонақога кел, марди худолар қаторида зикру самоъ туш...

— Э пири комил, — деб сўзини оғзидан олди Бобораҳим дўриллаган овоз билан, — афсуски, эртага ҳонақога келиб, зоҳидлар билан бирга зикр тушолмаймен. Мен ёри жононамга, жумъа куни учрашамиз, деб ваъда бериб қўйгон эрдим. Назаримда ул зебо санамимнинг юзидан таралган нур ҳаммаёқни мунаввар қилиб тургандек. Қоронғи уйга беркиниб хув-хувлагандин кўра ўшал маъшуқам билан учрашиб, жамолини тамошо қилсам бўлмай-дурму?

Мулла Бозор ёнида ўтирган малла тўнли, қўнғир соқоли муриди Муҳаммад Ризога маъноли назар ташлаб қўйди-да, Бобораҳимга юзланиб:

— Сизнинг маъшуқангиз борлигини беҳабар эканмиз,— деди сизсираб.— Модомики, учрашамен деб сўз берган экансиз, боринг, аёгини ўпинг. «Алваъдаи дайн», яъни ваъда қарздор, деганлар. Қарзни узмоқ эр кишининг ишидур.

Бобораҳим таъзим қилиб чиқиб кетди.

— Бул йигит шарорат йўлига кирганга ўхшайдур,— деди Муҳаммад Ризо кўкиш кўзларини чақпатиб.— Рухсат берсангиз, Алиқул икковимиз ортидан бориб, ёри билан учрашиб турганда ушласак-да, юзига қора суртиб, ҳузурингизга олиб келсак...

— Майлингиз,— деди мулло Бозор нохушланиб.— Эмди турайлик. Таҳорат олиб, намози дигарни ўқимоққа ҳозирлик кўрайлик...

Эртасига эрта билан олам нур дарёсига гарқ бўлган пайтда Бобораҳим оқ яктагининг этагини белбоғига қистириб, саторини қўлга олиб йўлга тушди. Бозор говури, олибсатарларнинг шовқини, зоҳидларнинг ҳув-ҳуви билан тўлган шаҳар орқада қолди. Бобораҳим адирга кўтарилиб, ўт-ўлан ва ранг-баранг гуллар ҳиди тўлган ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди. Ёш ошиқни қувонч билан қарши олган шамол унинг қулоғига бир нима деб шивирлар, осмонда пириллаган тўрғайлар чулдирашиб, уни қутлар эдилар. Ҳашаротларни асал билан сийлаётган каналакгуллар кулиб боқар, ичига шабнам йигилган лолақизгалдоқлар унга майи ноб сунар эдилар. Кўрсичқонлар чиқариб ташлаган тувроқ уюмлари жувоиларнинг кўкрагидек дўпнайиб турарди. Нафас олиб турган ўт-ўланлар ҳидидан, ер ҳидидан маст бўлган Бобораҳим ўзини подшоҳдек сизди. Назарида жамолининг нури ер юзига тушиб турган зебо санами гулдек юзидан пардасини очмай карашма қилаётгандек эди. У қўлига сетор олиб, баланд овоз билан юраги дардини изҳор эта бошлади:

Арзимни айтай боди сабога,
Биздин дуо деб ул бевафога.
Эй ёри жоним, кўрсат жамолинг,
Жоним тасаддуқ сен хуш адога,
Ишқингда куйдим, эй сарвинозим,
Бир марҳамат қил шоҳу гадога!

Нарирокда, ўртасидан сув жилдираб оқиб тушаётган сойликдаги буталар устида шохдан шохга сакраб ўйнаётган бир булбул тапбур овозини эшитиб, чақ-чақлаб сайраб юборди, ҳавода пириллаб учиб турган тўрғай унга жўр бўлди. Ўз овозидан маст бўлган Бобораҳим дам олиш учун ерга ўтирди-да, кейин кўрсичқонлар чиқариб ташлаган тупроқ уюмларидан бирига бош қўйиб осмонга қараб ётди. Назарида бутун коинот унинг кўксига жо бўлгандек эди. Орадан ярим соатча вақт ўтгандан кейин ўрнидан туриб, оппоқ чўққилари ярқираб турган тоғларга, устига самовий нур ёғилиб турган адирлар, водийларга суқланиб қаради-да, секин-аста шаҳар томон йўл олди. Терлаб-пишиб катта масжид ҳовлисига яқинлашганда ҳовузда чўмилаётган болаларнинг шовқинини эшитиб, чўмилгиси келиб қолди. Тез-тез юриб ичкари кирди-да, ечиниб:

— Болалар! — деди. — Мен ҳозир ҳовузга калла ташлайман-у, йўқ бўлиб кетаман.

— Бўгилиб ўласиз-ку, — деди паканагина семиз бир бола.

— Ўлмайма. Гаров ўйнашасанми?

— Бўпти. Нимадан?

— Юзта ёнгоқдан.

— Майлингиз. Шошмай юзгача санаймиз, ўшанда ҳам сувдан бош чиқармасангиз, ютқизганимиз бўлсин.

Бобораҳим сувга калла ташлаб йўқ бўлиб кетди. Болалар олдинма-кейин юзгача санадилар, бир оз туриб қайтадан санай бошладилар. Бобораҳимдан ҳамон дарак йўқ.

— Нима бало, терак илдизига боши илиниб қолдими? — деди гаров ўйнашган бола саросимага тушган шерикларига қараб.

— Йўғ-э, ўзи сув тагида ётавераман, деган эдику. Бекорга айтмагандир, — деди оёғи узун жиккак бир бола. — Бир оз кутиб турайлик.

Шу пайт масжиднинг кунжида яшириниб турган малла соқолли ўғрикўз киши болалар олдига келиб:

— Ҳалиям чиқмадими? — деб сўради. — Бир бало бўлганга ўхшайдур. Шу йигитнинг дидосиними, абасиними, дарров чақириб келинглар!

— Абаси уйда чарх йигириб ўтирипти. Ҳозир чақириб келаман, — деди бояғи оёғи узун ориқ бола.

— Майли, бориб чақириб кел. Мен номаҳрам киши, бу ерда турмай, — деди малла соқолли киши узоқлашар экан.

Орадан кўп ўтмай, юзини дока билан ўраб олган она шўрлик ҳарсиллаб ҳовуз бўйига келди-да, энтикиб:

— Ҳалиям сув тагида ётиптими?— деб сўради.— Вой ўғлим, ёлғизим, тирикмисан, ўликмисан?

— Тирикка ўхшайди,— деди семиз бола.— Сув тагида қимирлаётгани билиниб туринти.

— Вой, жоним балам, кўрар кўзим, ёлғизим!— деб фарёд кўтарди онаизор.— Дунёда орттирган боғим — беҳиштим, суянган тоғим сен эдинг, юрак-бағримни кабоб айлама...

Бобораҳим сув остида бир учи сув бетига чиқиб турган қамиш най орқали нафас олиб чалқанча тушиб ётар эди. Қулогига узокдан йиғига ўхшаш бир овоз чалингандек бўлди: «Ҳойнаҳой бувим келиб додлаётган бўлсалар керак, уларни хафа қилмай», деб сувдан бош кўтарди-ю, ҳовуздан чиқиб, қўлидаги қамиш найни улоқтириб юборди. Ҳовуз бўйидагилар саросимага тушганлари учун буни пайқамай ҳам қолдилар. Она шўрлик, «Вой, балам тирик экан», деб югуриб келиб, баданидан сув оқиб турган ўғлини қучоқлаб олди-ю, ҳўнграб йиглаб юборди. Бобораҳим эса бир силкиниб, онасининг қучоғидан чиқди-да, терак шохига қистириб қўйган қўйлак-иштонини кийиб, уйга югурди.

* * *

— Қани Бобораҳим? Нега анинг юзига қора суртиб, қўлини орқасига боғлаб олиб келмадинглар?— деди мулло Бозор ҳориб-чарчаб келган Муҳаммад Ризога.

— Эй, пири муршид, биз анинг орқасидан юриб, адирга чиқдик, сойдаги тол тагида пусиб ётдик,— деб ҳикоя қила кетди Муҳаммад Ризо, негадир овозини пасайтириб.— Ул ҳеч қандай аёл зоти билан учрашмади. Қўлига сеторини олиб: «Эй ёри жоним, кўрсат жамолинг» деб нола қилди. Биз ётган еримизда анинг хонишига қулоқ солиб, мумдек эриб кетдик...

Кейин у Бобораҳимнинг уйи томон йўл олганини, катта масжидга келиб, ҳовузга ўзини ташлаб узок вақтгача сув тагида қолиб кетганини айтиб берди.

— Бобораҳим фиқ-фужур гирдобига тушиб қолди, деб ўйлаган эдим, янглишган эканман,— деди мулло Бозор пахмоқ соқолини қашиб,— Ҳофиз ва Навойнинг газалларини ёд олиб юрган йигитдин ёмонлик келарми эди?

Сув остида ётишида худонинг ўзига маълум бир ҳикмат бор. Агар бул йигитни астойдил тарбият қилсак, тариқатимизнинг устунни бўлиб етишгай.

Хонақо ҳовлисида оқиб ўтадиган ариқнинг четида муллалар қатор бўлиб таҳорат қилаётган эдилар. Муҳаммад Ризо биллагини тирсагигача юватуриб ёнидаги бир муллаваччага Бобораҳимнинг орқасидан адирга чиқиб, овора бўлганлигини гапириб берди.

— Агар ростдан ҳам маъшуқаси билан учрашиб турганини кўрсангиз не қилар эдингиз?

— Не қилардик, қўлини орқасига боғлаб хонақога олиб келардик.

— Маъшуқасини-чи?

Муҳаммад Ризо пичирлаб бир нима деган эди, муллавачча хохлаб кулиб юборди. Шу пайт юқорироқда таҳорат қилаётган бир мурид:

— Ҳой мусулмонлар, таҳоратингиз бузилди!— деб хайқирди; белбоғини боғлаётган Бобораҳимни кўрсатиб.— Анали лани ариққа қараб пешоб қилди, сув ҳаром бўлди.

— Мен ҳам кўрдим,— деб унинг гапини тасдиқлади шу бугун сочини устара билан олдирган бир мурид ижирганиб. Баъзилар қайтадан таҳорат қилиш учун сойга туша бошладилар.

— Ушланглар уни, адабини берамиз,— деди биров. Машраб эса қочишни хаёлига ҳам келтирмас, оддий бир иш қилган кишидек бепарволик билан оқ яктагини тўғрилаб, улар томон келаверди.

— Нима қилдинг, аҳмоқ?— деб сўради Муҳаммад Ризо ўдагайлаб.

— Нима қилганимни кўрган бўлсангиз керак. Билиб туриб, нега сўрайсиз? Боласини онасига қўшдим, холос.

— Бу уятсизнинг гапини қаранглар. Шариатни оёқ ости қилгон бу гуноҳкори азимни боғланглар, пири муршиднинг ҳузурларига судраб оборамиз!

Унга тапшланган бир муллани Машраб итариб юборди, иккинчисини чалиб йиқитди.

— Бир дуо ўқиб: «Куф-суф!» дейман, биринг кўр, биринг шол бўлиб қолсанлар,— деди Бобораҳим яқинлашиб келаётган муридларга қаттиқ тикилиб.

Хурофот бандалари кўзларида жўт чақнаб турган йигитнинг важоҳатини кўргач, қўрқиб тисарилдилар.

Бир муриди орқали воқеадан хабардор бўлган мулло Бозор улар олдига келиб:

— Бобораҳим, юр мен билан!— деб буйруқ берди.

У итоаткорлик билан орқасидан эргашган шогирдини иъз хужрасига бошлаб олиб кирганидан кейин:

— Бу нима қилиқ?— деб сўради.

— Эй, устоз, уламоларимиз, сув етти юмаланса, ҳалол бўладур, дейдилар. Мен пешоб қилган ердин таҳорат олаётган зуҳд-тақво эгалари олдига оқиб келгунча сув етти маротаба эмас, тахминан етмиш маротаба юмаланган бўлса керак, дин пешволари кўзи билан қарасак — сув ҳалол. Нега уламолар ўз сўзларида турмайдилар. Ахир, сўз билан иш бир бўлиши керак-ку!

— Бас қил, уламоларга тил тегизма!— деди мулло Бозор қовоғини солиб. — Ўзингни бил, ўзгани қўй. Таҳорат олиб турган художўй одамларнинг кўнглини ғаш қилиш — улуг гуноҳ.

— Художўй деб кимларни айтяпсиз? Улар шайтоннинг мардикорлари-ку! Риёкор муридларингиз қишлоқ-овулла-ларга чиққанларида сизнинг номингизни сотиб, содда халқни талайдилар, бир қўйлакли бўз ёки рўмол совга қилиб, кўчманчиларнинг хотинларини булғайдилар.

— Бўлди, бўлди, гапни чўзма. Мен сен билан кейин сўйлашамен, ҳозирча... хужрани бўшат, мени ёлғиз қўй!

Бобораҳим чиқиб кетгандан кейин мулло Бозор ўйга толди: «Агар бир чора кўрмасак, Бобораҳим бундин ҳам хунук қилиқлар чиқариб, бизни шарманда қилиши турган гап. Ҳар гал уламоларнинг сўзларидин, диний китоблардин мантиқсизлик топиб, мени мот қилмоқчи бўладур. Бир иложини топиб, андин қутулмоқ зарур. Аммо қандай қилиб?..»

У ажин босган пешонасини ушлаб хаёл суриб ўтирган маҳалда Маддоҳ маҳалласидаги катта масжиднинг имоми мулла Абдулҳолиқ қори хужра остонасидан ҳатлаб ўтиб:

— Ассалому алайкум, мулло Бозор охунд,— деди қироат билан.— Нега бошингизни чангаллаб ўлтирибсиз, нима ташвишлар пешонангизни тириштирган?

— Ваалайкум ассалом. Келсинлар, қани бу ёққа. Кимнинг ғамини ердим? Муридлар, шогирдлар ғамини ейманда!— Улар ҳол-аҳвол сўрашганларидан кейин мезбон муллоларнинг таҳоратини бузган Бобораҳимнинг қилиқларини гапириб берди.

— Бобораҳим? Бизнинг маҳаллалик ўспиринми? Анди-жонликларнинг фарзанди...

— Ҳа, худди ўшал боланинг ўзи... Сиз ҳам танир экансиз-да? — деди мулло Бозор киприксиз кўзларини чақнатиб.

— Ҳа, таниймен. Болалик чоғида, тахминан етти йил илгари, бизнинг масжид ҳавзида яланғоч чўмилар эди. Мен тапбеҳ берганимда бир сўз билан мени мот қилмоқчи бўлди. Агар йигитлик фаслида ҳам шундог ишларни қилиб юрган бўлса, ани дарҳол бул ердин жўнатмоқ керак. Офокҳожамнинг ишилари Махдуми Аъзам ҳузурларига боринг, шояд ул кишидин бир яхши маслаҳат чиқса...

* * *

Мулло Бозор дарвозаси нақшинкор ичкари-ташқарили муҳташам ҳовлига яқинлашганида бир оз тўхтаб, нафасини ростлаб олди-да, кейин секин дарвозани тақиллатди. Ичкаридан қоп-қора соқолли ўрта яшар дарвозабон чиқиб, меҳмонга таъзим қилгач:

— Қани, ичкарига, ўзлари меҳмонхонада ўтирибдурлар, — деди.

Мулла Бозор зинадан чиқиб меҳмонхона пойгоҳига қадам қўйганида қорачадан келган, қотма, баланд бўйли Махдуми Аъзам ўрнидан туриб салом берди-да:

— Э, келинг, тақсир, қани тўрга ўтсинлар, — деди.

Ўтириб юзларига фотиҳа тортганларидан кейин ҳол-аҳвол сўрашдилар. Хизматкор дарҳол дастурхон ёзиб, турли ноз-неъматлар келтириб қўйди. Меҳмон билан мезбон у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтирди.

— Муридларингиз орасида бир вақтлар Хуросондин кўчиб келган эронийлар ҳам бор. Алар орасида шиа мазҳабидин воз кечмаганлар ҳам йўқ эмасдур? — деб сўради мезбон қора соқолини икки бармоғи билан ўйнаб.

— Йўқ десам хато қилмаган бўлурмен. Эронийларни кўчириб келиб Наманганга жойлаштирган Абдуллахон аларни аччиқ қамчи билан сунний мазҳабига киритмоқчи бўлган, аммо мақсадга эришолмаган эди. Биз юмшоқлик билан аларни тўғри йўлга сола билдик.

— Борақалло, дарахтнинг юмшоқ илдизи харсангтошни ёриб ўтадур. Юмшоқлик тиғи қиличдан ўткир. Сиз улуғ ишларнинг бошида турибсиз, тақсир.

— Назаримда ҳозир шиа мазҳаб эмас, шаккоклик

биз учун хавф-хатарлидир. Ёшларнинг баъзилари Хожа Хофиз, Амир Навоийнинг газалларин ўзларича талқин этиб, зуҳд-тақво аҳлига нисбатан полойиқ муносабатда бўлмоқдалар.

Мулло Бозор бошини қуйи солиб, Бобораҳимнинг қилган ишларини гапириб берди.

— Ие, нега анга жазо бермадингиз? Ани ётқизиб яланғоч баданига йигирма-ўттиз дарра урдириш керак эди-ку!— деди мезбон қизишиб.

Ўз шогирдига юраги ачишиб турган мулло Бозор уни бундай оғир жазодан қутқариш учун дарров важ топа қолди.

— Тақсир, девонани жазоламоқ шариатга мувофиқ эмас!

— Андоғ бўлса, ўшал йигитни алдаб-сулдаб узоқ бир ерга отлангирмоқ лозим. Ани Қошғарга жўнатсак қандоғ бўлар экан?

— Жуда соз бўлади-да! Сиз кўнглимдаги гапни айтдингиз. Пири комил Офоқхожам Бобораҳимни ҳидоят йўлига солиб йиборурлар.

— Рост айтдингиз. Бир жиҳатдин буюк оғомга содиқ навкар-мулозимлар, хизматкорлар, ўтинчилар керак. Шариат йўлидан озган ўшал девона йигитни алдаб-сулдаб, кўнглида саёҳатга ҳавас уйғотинг. Ёш йигитлар узоқ ерларга сафар қилмоқ, янги-янги ерларни кўрмоққа иштиёқманддурлар. Келгуси ҳафта шанба куни мулло Қозоқбойнинг карвони Қошғар сари равона бўлғай. Арқасига амри маъруф қамчиси тегмаган ўшал йигитни шул карвон билан жўнатилса яхши бўлур эди. Буюк оғам апинг бўйнига итоат занжирини ташлаб, ҳидоят йўлига солгусидурлар...

Мезбоннинг бу гаплари меҳмоннинг юрагига гулгула солиб, кўнглида шубҳа уйғотди. Наҳотки Бобораҳим шундан-шунга бориб, илм-маърифат ўрганиш ўрнига, қул каби ўтин кесиб, сув ташиб юрса, деган фикр юрагини ўртаган, Махдуми Аъзам ҳузурига келиб маслаҳат сўрагани учун пушаймон ея бошлаган эди. У бир оз гаплашиб ўтириб ўрнидан турди. Мезбон хайрлашар экан, унга кўзини қаттиқ тикиб:

— Шанба куни мулло Қозоқбойнинг карвони йўлга чиқадур,— деди.— Бобораҳимни албатта Қошғар сари йибормоқ керак, келишдик, а?

— Ҳа, тақсир, келишдик,— деди мулло Бозор негадир шошиб.

* * *

— Балам, сенинг кўнглинг тиниқ бир ҳавзга ўхшар, бегубор ойна янглиг ўз бағрида юлдузлар тўла осмонни акс эттирар эди. Бора-бора ифлос сувлар кириб, ани лойқата бошладилар. Энди бул ифлос ариқларнинг йўлини тўсмоқ, Муҳаммад Ризо янглиг фосиқлардан узоқлашмоқ керак. Соҳиби камол бўлмоқни истаган киши сафар камарин белига боғлаб, раёзат чекиб ҳақиқат йўлини изламоғи керак, — деб гап бошлади мулла Бозор рўпарасида ўтирган Бобораҳимга киприклари тушиб кетган ўткир кўзларини қаттиқ тикиб. — Бу дунё роҳатин тарк этмагунча киши диёнат дарёсининг соҳилига етолмағай. Балам, сен пири муршидимиз Офоқхожа ҳазратларининг даргоҳларига бош уриб бор. Аларнинг соф нафаслари кўнглингни хира қилиб турган шубҳа булутларин тарқатиб йиборғай. Ё ҳу, деб йўлга равона бўл!

Риёкор муллалар, тамагир эшонлардан, белига қовоқ осиб халқни товлаб юрган маддоҳлардан кўнгли айниб юрган Бобораҳим устозининг гапларини эшитиб, сафар отига мингиси, қорли тоғлар ошиб, тошқин сойларни кечиб, узоқдан жаннатдек кўринган Офоқхожа даргоҳига учиб кетгиси келиб қолди. Мулла Бозор юзи ёришиб кетган шогирдига синчков назар ташлаб, отган ўқи нишонга текканини пайқади.

— Эй устоз, фақирликни ихтиёр қилиб, ҳақиқат йўлига тушганим бўлсин. Ул жаннатмакон ерга қандай етиб борамен, йўл кўрсатинг! — деди Бобораҳим ҳаяжон билан.

Мулла Бозор чуқур бир энтикиб:

— Ўғлим, мен сенинг гамингни еб, ҳаммасини ўйлаб қўйгонмен, — деди. — Келаси ҳафта шанба куни Қозоқбойнинг карвони Қошғар сари равона бўлғай. Карвонбоши билан ўзим сўйлашиб қўямен, бул жиҳатдин кўнглинг тўқ бўлсин. Модари меҳрибонингни кўндирсанг — бас.

* * *

— Ҳеч қаён йибормаймен! — деди ўғлининг гапини эшитиб юраги қон бўлган она шўрлик. — Ҳали ёшсен, оқни қорадин, дўстни душмандин айира билмайсен. Ёт юртларда хор-зор бўлишингни, оч-яланғоч юришингни истамаймен.

— Бувижон, мени йўлдин урманг. Таваккал камарин белга боғлаб, сафарга отлонгонмен.

— Волидайи меҳрибонингни қон қақшатиб кетмоқ ниятидамисен? Ёнган чироғимни ўчириб, мени адо бўлмас дардга кўмиб кетмоқчимисен? Йўқ, ҳеч қаён кетмайсен! — деди бошидан доқа рўмоли тушиб кетган онаизор, ўглининг йўлини тўсмоқчи бўлгандай икки кўлини кериб.

Бобораҳимга Офоқхожа узоқдан фариштадек бегуноҳ, мурдага жон киргизадиган оташнафас бир самовий сиймодек кўринар эди.

— Буви, йўлимни тўсманг. Мен бул ердин бош олиб кетишга азм қилгонмен. Ўзим Намаган шаҳрида бўлсам ҳам, хаёлим улуг даргоҳда. Табаррук бўсагаларда! — деди Бобораҳим ҳаяжон билан.

— Ўшал ерда бошинга бир бало келмасайди деб кўрқамен, юрагим нотинч, кўнглим ғаш. Вой балам, юрагимнинг мадори, нуридийдам. Онажонинг айлансин қадди-коматингдан!

Онаизор ўглининг авзонини кўриб, хатарли йўлдан қайтара олмаслигини пайқади, сафарга оқ фотиҳа беришга мажбур бўлди.

Шауба куни тонг пайтида уларнинг уйи мотамхонага айланди. Бобораҳим бўз чопони устидан белбоғини боғлаб, бўғжамасини олиб, эшик олдига келганда онаси фарёд кўтариб, уни бағрига босди, кўзларидан шашқатор ёш оқиб турган синглиси аса оёқларидан маҳкам қучоқлаб олди.

— Мени қўйиб йиборинг, бувижон, — деди Бобораҳим ўзини йиғидан аранг тутиб. — Мен ўглингизга оқ фотиҳа берингиз?!

Ў меҳрибонлик занжиридан ўзини қутқариб олгандан кейин кўз ёшларини яширинча артиб, эшикдан чиқиб кетди. Дарахтларни силкитиб ғувиллаган боди сабо совуқ нафаси билан уни нотаниш ўлкаларга чорлар эди.

3. ИХЛОС ТУЗОҒИ

Чўллари қоплаган чечаклар ҳидидан маст бўлган баҳор шамоли дадил қадам ташлаб кетаётган йигитга тегажоғлик қилаётгандек яктаги этакларидан тортқилар, юзини сийпалаб, гўё қулоғига бир нарсалар деб шивирлар эди. Қора қошлари бир-бирига туташган, қуралай кўзлари катта-катта, мўйлови сабза урган, сочлари ўсиб елкасига тушган хушқомат йигит бир пиёла шароб ичиб олган кишидек атрофга кулиб боқиб, юришини тезлаштирди. Қошғар шаҳрининг ташқарисидаги хонақонинг баланд гумбази, унинг атрофини ўраган қўрғоннинг кун-

гиралари, сернақш дарвозаси кўзга чалинган, юраги гупиллаб уриб кетди, елкасидаги халтасини олиб, ерга ўтирди-да, пичирлаб дуо ўқий бошлади. Бу ихлосманд йигит мана шу хонақода истиқомат қилувчи шири муршид Офоқхожани зиёрат қилгани келаётган эди. Мана эди у ўша улуг даргоҳ бўсағасида турибди. Насиб қилса, шу бугун фариштамонанд Офоқхожа оёғига йиқилиб, табаррук этакларини юзига суртади. Бунинг учун у ҳам жисман, ҳам руҳан тайёргарлик кўриб қўйди. Қошғар яқинидан оқиб ўтадиган Қизилсув нахрида чўмилиб, таҳорат олди, дуойи такбир билан руҳини поклади.

Кўнгли равшан тортгандан кейин ўридан туриб, кунгираддор хонақо томон дадил қадам ташлади, дарвоза олдига етиб келганда қора чопонли, чувт дўппили дарвозабон йигит йўлини тўсди.

— Тўхта! — деди йўловчининг уст-бошига, оёғидаги эски чоригию кўлидаги сеторга шубҳа аралаш қараб. — Қаерликсен, қайга борасен?

— Намангонликмен, Офоқхожани зиёрат этгани келаёттирмен.

— Лайлак келганига бир ҳафта бўлгани йўқ, кетиндин намангонлик кешти-да, — деди қоровул кулиб.

Дарвозахонада ўтирган эски саллали, малла чопонли, ўрта ёшли киши тасбеҳ ўгиришдан тўхтаб:

— Ажаб дарвешсифат, хушсурат йигит эркан, қўйиб юбор, — деди. — Нега ани калака қилаёттирсен? Намангон аҳли ҳеч қачон лайлакни худо, деган эмас. Бу — андижонликлардин чиққан гап. Ҳой йигит, бу ёққа келинг, халтагизда не бор?

— Ассалому алайкум, — деди зиёратчи йигит дарвозахонага кириб, елкасидаги халтани ерга қўяр экан. — Таваккал қилиб йўлга чиққан киши на талқону на қалқон гамин ер, ризқини йўлдин тонар, — у халтасидан учта китоб чиқарди: — Хожа Ҳофиз, Лутфий, Амир Навоий девонлари. Йўлда дилимга гайрат бағишлаган ҳамроҳларим шулар. Юрагимга қил сизгамай қолганда сеторимнинг навосига қулоқ солурмен.

— Баракалло, чиндан ҳам шеримард экансиз. Пиримизга сиздек йигитлар керак. — Малла чопонли мурид йигитнинг оти, насли насабин суриштирди.

— Отим Бобораҳим, ҳарф ўргатиб, саводимни чиқорган устозим мулло Бозор охунд менга Машраб деб лақаб қўйган эдилар.

— Баракалло, устозингиз сизга топиб лақаб қўйибдурлар, баайни узукка кўз қўйгондек бўлибдур.

— Машрабнинг маъниси не?— сўраб қолди дарвозабон йигит.

— Машраб — одат, хулқ-атвор дегани. Бул йигитнинг қиёфаси, юриш-туришидан кўришиб турибдурки, хулқи ўзига хос, — деди малла тўнли мурид ва Машрабга ўгирилиб сўзида давом этди: — Мулло Бозор охунд қутби олам, яъни Офоқхожамнинг ихлосманд муридлари, девонайи барҳақ, соҳиби жазава, табаррук зот эрурлар. Аларнинг шогирдлари бўлсангиз, сиз ҳам ҳақиқат йўлига тушган мард йигитлардин экансиз. Офоқхожа кеча менга: «Мулла Қосим, оғзида калимайи шаҳодат, белда камари хизмати бўлгон йигитлардин топинг» деган эрдилар.

— Қарангки, дастёри беминнат ўз оёғи билан келибдур, — деди дарвозабон мийингида кулиб.

Мулла Қосим унга хўмрайиб қараб қўйди-да: «қани юринг!» деб Бобораҳимни ичкарига бошлади. Хонақонинг ховлиси катта бўлиб, унинг икки тарафига мусофирлар учун хужралар, ўтинхона, ошхона, отхона солинган, тўрда катта зикрхона, саломхона. Хонақонинг орқасидаги катта ховлида бутун Қошқар вилоятининг ҳокими мутлақи Офоқхожанинг хотинлари, канизак-чўрилари чуғурлашар эдилар.

Мулла Қосим зиёратчи йигитни зинапояда қолдириб, ўймакор эшикни аста очди-да, саломхонага кириб кетди. Бобораҳим эса бир оздан кейин сеторини қўлга олиб, балаанд овоз билан Офоқхожага бағишлаган газалини ўқий бошлади:

Даргоҳингга бир ожизи афғор келибмен,
Арзи дилим этмоқ учун зор келибмен...

Катта саломхонанинг тўридаги курси устида ўтирган Офоқхожа ёш зиёратчининг най садосидек ёқимли қўшиғига қулоқ солиб, кулимсиради-да:

— Ким у? — деб сўради.

Эшик ёнида қўл қовуштириб турган мулла Қосим бош эгди:

— Дардиға даво тилаб келган йигит.

— Чақиринг бу ёққа ўшал толиби дийдорни, — деди Офоқхожа.

Мулла Қосим таъзим қилиб, орқаси билан юриб чиқиб кетди, бир оздан кейин қомати келишган, қора сочлари елкасига тушган Бобораҳимни бошлаб келди. Юзи илҳом нури билан ёришиб, кўзлари чақнаб кетган ёш йигит икки букилиб салом берди-да, пирнинг оёғига йиқилди.

Эгнида оддий кашмирий тўн, ҳожи дўпписида мисқоли салла, соқолига оқ оралаган Офоқхожа йигитнинг қўлидан ушлаб тургазиб қўйди. Қумуш ёқали, зар тўпли икки вазир — мулла Боқий билан мулла Соқий ҳокими мутлақнинг икки тарафида виқор билан турарди.

— Ҳузуримизга дармон тилаб келган ҳар бир шери мардга лутф-карам дарвозаси очик,— деди Офоқхожа қоматини тик тутиб. У ёш шоирнинг таърифини эшитгани учун исм, насл-насабини суриштириб ўтирмади. Рўнарасида ихлос тузоғига илинган йигит турганини пайқаб қароматини кўрсатмоқчи бўлди. Ўнг қўлини Машрабнинг елкасига қўйиб, кўзларига қаттиқ тикилди. — Хизр назар солгон йигит кўринасиз. Хизматимизда бўлсангиз, ҳақни ботилдин айириб олурсиз. Билиб қўйинг, ҳақдин ўзга ҳамма нарса ёлгон. Сиз ҳам, биз ҳам, дунёдаги барча мавжудот ҳам бируборнинг шуъласи... Ўргумчак оғзидин тола чиқаргани сингари, бирубор ҳам йўқдин самовот курсиси, еру фалакни яратган...

У бир оҳангда гапириб, таъсирчан йигитнинг елкасини силар, кўзига тикилиб, айтган сўзларини такрорлар эди. Машраб аъзойи бадани мумдек эриб, қовоқлари оғир тортаётганини сизди, бир оздан кейин кўзига оғзидан тола чиқаётган катта ўргумчак кўриниб кетдию, ногоҳ кўз ўнгини зулмат қоплади, оёқда туролмай, йиқилиб тушди ¹.

— Қароматингиздин айланай, хоҷам! — деб юборишди девор тагида қўл қовуштириб турган муридлар.

— Сирри-асрор пардасини очиб, бизни ҳидоят йўлига солинг, ё қутби олам! — деб чулдиради мулла Қосим пири этагидан ўпиб.

Ҳаммани ваҳима босган. Офоқхожа эса кўзини юмган кўйи тошдек қотиб турарди. Бир оздан сўнг оёғи остида ётган Машрабга тикилиб:

— Оч кўзингни, тур ўрнингдин! — деб буйруқ берди.

Машраб уйғониб ўрнидан турди, ўзига келгандан кейин қамоли ихлос билан ғайриоддий руҳий кучга эга бўлган пирнинг қўлидан ўпди.

Нонвой хамирни роса эзгилаб, унга истаган шаклни бериб, тандирга ёпганидек, Офоқхожа ҳам чарчаб бўшашган ихлосманд муридани энди ўтга тоблаб, сувга ташлаши мумкин эди.

* * *

Хонақонинг хўжалиги катта, келди-кетди кўп. Назрга пайдар-пай қўй-эчкилар келиб туради, қассоблар уларни

бўгизлаб, нимталаб улгуролмайдилар. Дошқозонлар тагида ловуллаб ёнаётган оловнинг тиллари доим гўшт сўраб яланиб туради. Ялангоёқ муридларнинг баъзилари дарёдан сув ташиб, кетма-кет катта хумларни тўлдиради, баъзилари тўқайдан ўтин кесиб келтиради.

Овқат сузилаётган маҳалда ҳалимхона тинмай тасбеҳ ўгирган малла чопонли муридларга тўлиб кетади. Улар қоринларини тўйғазиб, ғайратга кириб кетадилар, зикрхонада гир айланиб, зикр тушадилар.

Ичкарида эса чўри-канизлар, Офоқхожанинг бош хотини Хонимнинг хизматларида. Хонақо эртадан кечгача арининг инидек ғувиллайди. Бу ердаги одамларнинг бир-бирига бўлган муносабатларини тушуниб етмаган, ҳали ақли уйқуда бўлган Бобораҳим бу муҳитга шоирона тус бериб, ўзини жаннатга тушгандек ҳис қилар, топширилган ишларни бажонидил бажарар эди. У ўзига ўхшаш бечора бир мурид билан ўтин арралар, ўчоқнинг кулини олар, дошқозон тагига ўт қалар эди. Кечқурун овқатланиб ўзига келгандан кейин у баъзан қўлига сеторини олиб, хониш қилар, унинг атрофини ялангоёқ муридлар ўраб олар эдилар. Ёш канизаклар бошларидаги рўмолларини қия ёниб, эшик олдида Машрабнинг ёқимли овозига завқ билан қулоқ солишарди. Мутаассиб мулла Қосим уларни ичкарига ҳайдаб юборар, муридларга ҳар хил иш буюрарди.

Ниҳоят, у бу воқеалардан Офоқхожани хабардор қилишни лозим топди. Пири муршид унинг гапини эшитиб, бўзариб кетди-да:

— Ани ҳар куни эрта билан тўқайга — ўтин кесишга юборинг! — деб буйруқ берди. — Кечқурун чарчаб келиб, илкига сетор олишга мажоли қолмас.

Канизакларнинг Бобораҳимга қизиқиб қолганлари тўғрисидаги гап унинг юрагида рашк илонини қўзғатиб қўйган эди...

Эртасига мулла Боқий Бобораҳимнинг қўлига ўн қулоқ арқон, битта ўткир болта бериб: «Сизнинг вазифангиз, ҳар куни тўқайдин бир эшак ўтин кесиб келиш», деди.

— Хўп, тақсир, — деди Бобораҳим қўл қовуштириб. Шундан сўнг ҳар куни азонда туриб, эшагига тўқим уриб, тўқайга жўнайдиган бўлди. Йўлда ўзини овутиш учун у ўз ғазалларини куйга солиб, хониш қилар, қўнгли эрталабки ёмғирдан яшнаган тоғдек умид чечаклари билан қопланар эди. Паррандаларнинг чуғур-чуғури билан тўлиб-тошган тўқайга келиб, эшагини тушовлаб, қўлига болта олиб, ёввойи жийда, тол, тўронгиларни кесиб, боғлар эди...

Шу зайлда ойлар кетидан ойлар ўтди. Ёз ўтиб, қиш келди. Қиш ўз орқасидан баҳорни эргаштириб келиб қолди. Кулдек қорайиб, қўлларини қадоқ босган Бобораҳим ҳамон тўқайга қатнагани қатнаган эди.

Хонимнинг хизматида бўлган бир чўри қиз ҳар куни намоз вақти Офоқхожага таҳорат суви олиб чиқарди. Машраб сернақш мис обдаста кўтариб турган, қизил рўмолини қия ёпинган бу чиройли канизакши кўрса ҳам индамай ерга қараб ўтиб кетар эди. У номаҳрамга, хусусан пири муршиднинг хизматидаги чўриларга тикилиб қарашни куфрони неъмат деб биларди. Лекин қиз тушмагур... қомати келишган, мўйлаби сабз урган чиройли йигитни кўрганда гулдек очилиб кетар, рўмолининг бир чеккасини очиб, хиёл қийиқ, қора кўзлари билан кулиб қарарди-ю, дарҳол юзини тескари ўгириб оларди. Гаплашишмаган бўлсалар ҳам, кўзга кўринмас меҳр иплари уларни бир-бирига боғлай бошлаган эди.

Бир куни кечқурун Машраб эшагини ўтинхона олдида тўхташиб, ўтин тушираётганда қошига ўсма қўйиб, кипригига сурма тортган қиз у ёқ-бу ёққа қараб, унга яқинлашди.

— Бугун бак хушҳолсиз-гў,— деди у жон олғувчи кўзларини Машрабга тикиб.

— Ҳа,— деди юзи ёришиб кетган Машраб.— Бугун савоб иш қилдим. Бир кийикнинг боласини ушлаб олган эдим, қўйиб юбордим, онаси мени алқай-алқай уни эргаштириб кетди.

— Ҳамиша савоб иш қилиб жўрисиз. Умрингизда гуноҳ ҳам қилгонмисиз?— деди у киноя аралаш кулиб. Кейин гапни бошқа ёққа бурди.— Вой, этагингиз ёгочга илиниб житилибди-гў. Чакмонингизни ешиб беринг, мен тикиб берай.

— Ҳозир. Олдин ўтинини тушуриб бўлай. Кейин ечиб мана бу ерга қўямен.

— Яхши, яктагингизни ҳам ешиб қўйинг, мен жууб берамен.

Бу гапни эшитиб Машрабнинг қалби муҳаббат нури билан тўлиб-тошиб кетди. Хурсанд бўлганидан у ўзини қаерга қўйишини билмас, ашула айтгиси келарди. Назарида бугун қилган савобли иши унга севги хазиначисининг дарвозасини очиб бергандек эди.

Бугун эрта билан одатдагидек тўқайга келиб, қўлига болта олганда ўттиз қадамча нарида мўлтираб турган кийикка кўзи тушди. Машраб уни анча ергача таъқиб қилиб борди, кийик ўқдек учиб кетди-да, яна тўхтади.

Жонивор шу орада боласи бордек узоққа қочиб кетмас, қўлида болта ушлаган йигитни чалгитиб, чўлга олиб кетмоқчига ўшар эди. Ёш йигит изига қайтиб, орқасидан кийикнинг эргашиб келаётганини пайқади ва уни биринчи учратган жойида, ўтлар орасида кийик боласи ётганини кўрди. «Кечагина ёки бугун сахарда туғилган бўлса керак», деб уни қўлига олди. Машрабнинг меҳри товланиб, бир қўли билан кийик боласини аста силаб, унинг шабнамдек жозибали кўзларига термилди. «Уйга олиб кетиб тарбияласаммикин?» деган фикр кўнглига келди-ю, лекин узоқда намли кўзларини боласига тикиб, ер тегилиб турган онасини кўргач, ўз фикридан қайтди. «Қўрқма, жонивор, болангни олиб кетмайман», деди йигит кийик боласини ерга қўйиб, орқасига қайтар экан. Она кийик болтали йигитнинг узоқлашганини кўриб, боласи ёнига келди, уни ялаб турғизганидан кейин эмизди, сўнгра гандираклаб юра бошлаган кийикчани эргаштириб, кўздан ғойиб бўлди. Узоқдан уларни кузатиб турган Машраб, хурсанд бўлиб ўзини адолатли бир иш қилган подшоҳдек ҳис этди ва бугунги хурсандчилик шу савоб ишнинг оқибати деб ўйлади.

* * *

Рўзихон билан Машраб одамларнинг кўзини шамғалат қилиб тез-тез учрашадиган бўлиб қолди. Улар намози шом ёки хуфтон вақтини сабрсизлик билан кутишар эди. Бу вақтларда жамоат жам бўлиб намоз ўқир, хонақо ҳовлисида зот учмасди...

Ёш канизакнинг ёқут лабларидан муҳаббат шаробини тотиб кўрган Машраб намозни унутиб қўйган, жаннатдаги ҳавзи кавсар шаробидан ҳам воз кечган эди. У ўзини мусулмони комил ҳисобламаса ҳам, вужуди дин ақидаларига бўйсунмаётганини ҳис этарди.

Бир куни хуфтон намози ўқиладиган маҳалда Рўзихон унинг белидан қучиб:

— Ўлгунимча қулинг бўлай. У дунёга кетишиму ризоман, — деди.

— Бошимда отам, қўлимда хунарим, турарга уйжойим бўлмаса, сени олиб қаёққа борамен? — деди Машраб.

— Файзободга бориб, бойларнинг қўйини боқимиз. Тинш ёшомиз бир қапида.

Машраб севгилисининг қорнига қулоқ тутиб шивирлади:

— Уша ерда тугиладиган болалар қорнингда туриб: «Дада, нон, дада, ош!» деб йиглашапти. Мен уларни қандай боқамен?

— Қўйсангиз-о! — деди қиз, унинг пешонасидан итариб юбориб.

— Қаерга қочсак ҳам Офоқхожам бизни топиб олмай. Ахир, у бутун Қошгарнинг подшоси-ку! Ерга кирсак қулогимиздин тортиб чиқармай, осмонга чиқсак оёғимиздин...

— Бўлмаса Или бўйига қочиб катайлуқ.

— У ерлар қалмоқ хони Хунтайши илкида. У Офоқхожамнинг дўсти ва ҳожаси. Қалмоқлар дарҳол бизни топиб, Қашқарга қайтаргусидирлар. Қайга борсак ҳам бошимиз асорат домига илингуси, — деди Машраб.

Ўй-хаёл домига илиниб тиширилаган икки ёш юрак нажот йўлини ахтарар, бироқ озодлик дарвозалари қулфлоглик эканини кўриб, ўзларини қаерга қўйишни билишмас эди. Йигит ҳар куни ўтин кесгани тўқайга бориб, иш билан ўзини чалгитмоқчи бўлар, қиз эса унинг йўлига шитизорлик билан кўз тикар эди.

Бир куни Машраб тўқайзорда қувватдан қолган бир чолга кўмакланмадан деб одатдагидан кеч қолди. Икковлон тўрт-беш боғлам ўтин тайёрлагунларича кун ботиб, атрофни қоронғилик боса бошлади. Ўтин ёрадиган, сув ташийдиган, ҳовли сукурадиган муридлар — Машрабнинг дўстлари хавотир олиб: «Бечорани бўри еб кетмасайди, кечалари тўқайда ёлғиз юриш хатарли. Оч бўрилар, шағоллар овқат қидириб изғиб юрадилар», дейишар эди. Бу гаплар севгилисини кутавериш кўзи тўрт бўлган Рўзихоннинг қулогига чалиниб, юрагига гулгула соларди. У бир жойда туролмай, гоҳ ичкарига кириб, ўзини овутиш учун бирор иш билан шугулланар, гоҳ уҳ тортиб, яна ташқарига чиқар, эҳтиёткорликни ҳам унутиб, хизматкорлардан Машрабнинг келган-келмаганини сурштирар эди. Унинг безовталиги баъзи одамларнинг кўнглида шубҳа уйғота бошлади.

Мулла Боқий хуфтон намозидан кейин Машрабни қидириб топиш учун тўқайга одам жўнатмоқчи бўлиб турганда, ўзи келиб қолди. У чарчаган, кўзлари киртайган бўлса ҳам, чеҳраси очиқ эди. Дўстлари теварак-атрофини ўраб олиб, нима учун кечикканини сўрай бошладилар...

Эртасига эрталаб мулла Боқий Офоқхожа билан ёлғиз қолганида Рўзихондан шубҳаси борлигини, кеча Машраб кечикиб қолганида у безовталаниб, уҳ тортиб юрганини батафсил сўзлаб берди.

Офоқхожа бу гапни эшитгач, юраги эзилиб кетган бўлса-да, сир бой бермай:

— Раҳмдил чўри, ўтинкашни бўри еб кетмасайди, деб ташвишланган бўлса — бу ажабланарли эмас, — деди.

Дами ичига тушиб кетган мулла Боқий тавозе билан бош эгиб қўйди, ичида эса Бобораҳимни қўлга тушириб, жазосини беришга аҳд қилди. У сўраб-суриштириб, Машраб баъзан шом, баъзан хуфтон намозини жамоат билан ўқимаслигини билиб олди ва тажрибали сайёддек қаерларга тузоқ қўйиш кераклигини дилидан ўтказиб, тасбеҳини ўгира бошлади...

Ҳаммаёқ жимжит. Хонақода жамоат жам, муридлар Офоқхожага иқтидо қилиб шом намозини ўқимоқдалар. Ёруғлиқ қоронғилик билан қўшилган пайт. Висол дамига муштоқ бўлган икки ёш худди оҳанрабо билан темирдек бир-бирининг кучоғига отилди. Иккови ҳам бир қадахдан бода ичгандек, атрофдаги нарсаларни кўрмас, қулоқлар болдек ширин сўзлардан бошқа нарсани эшитмас эди. Шу пайт пана жойда яширинган икки девсифат мурид бирдан отилиб чиқиб, уларни бир-биридан ажратди. Беихтиёр қичқириб юборган Рўзихоннинг товушини эшитиб, мулла Боқий ҳам улар устига югуриб келди.

Машрабни қўлини орқасига боғлаб ўтинхонага ташладилар, Рўзихонни эса сочидан судраб ичкарига олиб кириб кетдилар.

Офоқхожа воқеадан хабардор бўлса ҳам, ҳеч нарса эшитмаган кишидек вазмин ва хотиржам эди. Эрталабки нонуштадан кейин у шошмай саломхонага чиқди. Одатдагидек, тош каби қотган юзида ясама улуғворликдан бошқа ифода йўқ, ғазаби кўнгил хилватхонасида пинҳон, негадир кўзлари қонталаш эди. Курсига ўтириб, кашмирий чопонининг этакларини йиғиштириб олгандан сўнг қаддини ростлаб, гуноҳкор йигитни бошлаб келишни буюрди. Икки мурид қўли орқасига боғланган Машрабни қўлтигидан ушлаб олиб келдилар.

— Қўлини ечиб қўйинглар! — деди Офоқхожа.

Икки қўли бўшагандан кейин Машраб гурс этиб пирининг оёғига йиқилди ва ялиниб, афв этишни сўради.

— Лутф-карамнинг ҳам чегараси бор. Жиноятни жазосиз қолдириш оқил кишининг иши эмас, — деди Офоқхожа. — Сўнгра ўнг томонида турган мулла Соқийдан сўради: — Хўш, шарорат кўчасига кирган фосиқнинг жазоси не бўлур?

— Ұлим, — деди мулла Соқий. — Ани қопга солиб, минорадан ташлаб юбормоқ керак!

Пири муршид сўл томонига бурилиб, мулла Боқийга қаради:

— Хўш, сиз нима дейсиз?

— Мен ҳам шул фикрдамен, фосиқнинг қони ҳалол!

Офоқхожа кўзини юмиб, гўё адолат юзасидан иш кўрмоқчи бўлган подшоҳдек ўйга толди. У боғида очилган ноёб гулни ўзидан олдин бир ялангоёқ муриди ҳидлагани учун ғазабга келган эди. Рашк оловида ёнган юраги: «Машрабни ҳозироқ қопга солиб, минорадан ташлаттириб юбор!!!», деб турса ҳам, ақли: «Кўп ошиқма! — дер эди. — Бу ялангоёқ шоир йигитнинг камбағал муридлар орасида мухяислари кўп. Қатл эттирсанг, уни валий деб юрита бошлайдилар. Сен валий бир одамни ўлдиртирган бўлиб чиқасан. Ҳўлаб кўр!».

У чуқур мулоҳазадан сўнг бир қарорга келди-да, ёнини қовлаб, мис ва темир қотишмасидан қилинган мухрини қўлга олди. Содиқ муриди мулла Қосимни чақириб, унга бир хокандоз чўғ келтиришни ва мухрни оловга тоблаб қиздиришни буюрди.

— Шариат ҳалқасини узиб, шарорат йўлига кирган бу осий банда ўлимга лойиқ, — деди у қовоғини уйиб. — Аммо биз қасос олмоқни айб, афв этмоқни ҳунар деб билурмиз. Шул сабабдин қонини ўзига бағишладик. Аммо жиноятни жазосиз қолдириш ҳам шариатга хилоф. Шунини хотирда тутиб, бу фосиқ йигитни эрлик қувватидин маҳрум этмакка қарор қилдик.

Шунини деб, чўғда қизиб тобига келган мухрни дастасидан ушлаб, олдида бош эгиб турган Машрабнинг бўйнидаги асаб томирларидан бирига босди. Машраб кўксига найза санчилган одамдек инграб йиқилди.

— Отхонага олиб боринглар бу фосиқни, Ниёз охунани ахта қилиб қўйсин! — деб буйруқ берди Офоқхожа. Орадан бирор соат ўтгандан кейин беҳуш Машрабни нимқоронғи хужрага олиб кириб, эски пўстак устига ётқизиб қўйдилар. У ўзига келгандан кейин ҳам қимирлашга ҳоли келмай, инграб ётди. Кечга яқин мудроқ бошланган эди, кўзи хужра эшиги олдида турган Ажалга тушди. У Машрабга ўқрайиб қараб турарди, бир оздан кейин Ажал бошини кўтариб, авзойи ўзгарган ҳолда тисарила бошлади. «Тепамда нимани кўрдийкин?» Машраб кўзини кўтариб юқорига қараган эди, боши устида хушмўйлов Ёшлиқни кўрди. У лаби учган косани кўтариб турар, коса четидан кўз ёшидек тиниқ сув томарди. Бир

томчи сув Машрабнинг пешонасига тушган эди, у чўчиб уйғониб кетди ва кўкрагига туф-туфлаб, ўзига келди-да: «Яхши туш кўрдим. Умр косаси обиҳаёт билан тўла экан, узоқ яшайман», деб ўйлади.

Бир ҳафтадан кейин Машраб ўзига келиб, аста-секин юра бошлади. Унинг аъзойи баданида қувват қолмаган, ранги совуқ урган япроқдек сап-сариқ. Хонақода хизмат қилиб юрган ялангоёқ муридлар унга раҳм қилиб, тасалли беришарди. Бутун дунё кўзига қоронғи кўринган Машрабга ҳеч гап ёқмас, ширин сўз кўнглини беҳузур қилар эди. «Умрим хазон бўлди, энди уйлана олмайман, бола кўрмайман, — деб ўйлар эди у. — Пири муршидим ҳурилиқодек канизаклар қуршовида, роҳат-фароғат ичида. Мени фосиқ деб эрлигимдан маҳрум этди, ўзи бўлса — чиройли чўри қиз кўлидан обдастани олиб, мустаҳаб қилади!..»

Секин-аста у ихлос тузогидан қутулиб, бошда жапнатдек кўринган бу ер фисқ-фасод, тамагирлик макони бўлган ботқоқлик эканини англай бошлади. «Тезроқ бу макондан қочиб қутулиш керак, — деган қарорга келди у. — Офоқхожам соҳиби каромат деб юрсам, соҳиби озор экан».

Кеч куз пайти... Жануб томонга учиб, тепасидан дод солиб ўтаётган турналарнинг қурейлаши осмонни тўлдирган... Шоир улар билан бирга иссиқ томонларга жўнаб кетишни истаб қолди. Чўл шамоллари ғувиллаб сафар камарини боғлашга даъват этар эди.

Ёш йигитнинг аҳволини тушунган тадбиркор пири муршид унинг илтимосини дарҳол қабул қилди. Мулла Қосим: «Йўл харжи учун анга бир сиқим ярмоқ беринглар!» деди. Хазинасини тўлдириш пайида юрган бу одамнинг пулини Машраб қабул қилмаслигини билмас эди. Йўлга отланган Бобораҳим мис чақалар кўлини қўйдиргандек, уларни дарҳол муридларнинг оёқлари остига сочиб юборди-да, иккита арпа нонни белига тугиб, пиёда йўлга тушди.

Орадан бир неча ой ўтгандан кейин мулла Боқий Ёрканд, Хўтан томонлардаги одамларидан Машраб тўғри-сида галати гаплар эшитди ва улардан пирини огоҳ қилишни лозим топди. Бир куни мулла Боқий Офоқхожа билан ёлғиз қолганда:

— Пирим, Ёрканд ва Хўтан тарафлардин гаройиб хабарлар келмоқда,— деди.— Бобораҳим Машраб ул ерларда ахлоқ ва одоб чегарасидан чиқиб, бизни иснодга қолдиратургон газаллар тўқиб юрган эмиш.

— Чунончи?

— Ёрканд ҳокими ани ҳурмат қилиб, ўрдасига чорлабдур, ўзининг кимхоб тўшагига ўтиргизиб эъзозлабдур. Бобораҳим эса тўшакка ўтириб, «Сайидсен, ҳожасен, зинҳор мағрури насаб бўлма» мисраси билан бошланатурган беҳаё газалин ўқибдур. Хўтанда эса шаҳар қозисига: «Бошингиздаги саллани менга беринг, умри бекорга ўтмоқда, ани йиртиб ярмидин иштон, ярмидин кўйлак қилиб олайин», дебдур. Машраб салласи катта, тасбеҳ ушлаган муллалар, зоҳидларни, хожаларни кўрса авом олдида аларни шундай беҳурмат қилар эмиш. Сизнинг муридингиз бўлғони сабабидин ҳеч ким анга озор бермакни истамас эмиш. Итоат ипини узган бул ялангоёқни тизгинлаб олмоқ вақти етди.

— Рост айтасиз, мулла Боқий,— деди Офоқхожа мошгуруч соқолини силаб.— Бул савоб ишни сизга топширурмен. Эҳтиёткорлик билан ани Или бўйига, қалмоқлар элига жўнатмоқ керак. Торончилар: «Юринг. Или бўйига борайлуқ», десалар бас. Дарбадар ҳаётга ўрганган йигит йўқ демагай.

— Сизнинг амрингиз вожибдур, пирим,— деб қуллуқ қилди мулла Боқий.

* * *

Эрта баҳор... Ёмгирдан кейин ўтлар, чочаклар билан қопланган ёнбағирлар офтобда ранг-баранг тусда товланар, сойлар тўлиб, раққосалардек буралиб оқар эдилар. Енгил шамол эсганда дарё сатҳида қизларнинг сочига ўхшаш мавжлар пайдо бўлар, тўқайларда қушлар қиш уйқусидан дала гулларига қўниб, ёнма-ён турган ёрларни бир-бирига қовуштирар эдилар.

Найзабардор қалмоқлар Офоқхожанинг амри билан Қашқар томондан кўчиб келган ерсиз деҳқонларни молдек ҳайдаб «яйлоқ»ларга олиб кетмоқдалар. Улар қалмоқ хонига торон, яъни бугдой-арпа экиб бериш учун жўнатилганлар. Юз-кўзларини чанг босган бу шўрликлар эски-туски кўрпа-тўшакларини, қақир-қуқурларини икки

гилдиракли араваларга ортган, баъзилари бор-йўқларини эшакларга юклаб, хотин, бола-чақаларини эргаштириб кетмоқдалар. Улар орасида бўз халтасини орқалаб, сеторини қучоқлаб олган Машраб ҳам бор. Одамлар дам олиш учун ўтириб, гулхан ёққанларида у сеторини созлаб, ўз ғазалларини ўқий бошлайди, кўнгли чўккан, ҳорғин одамларни овутиб, дуоларини олади. Қоринларини тўйғизиб олгач, соқчилар торончиларни ўринларидан тургазиб, олға ҳайдайдилар. Ниҳоят, бу оломон Или дарёси бўйига етиб келгандан кейин соқчилар бошлиғи хоннинг амрига мувофиқ уларни «яйлоқ»ларга жўнатади.

Қалмоқ хони Хунтайшининг қароргоҳи баланд бир тепалик ёнбағрига жойлашган бўлиб, унинг оқ ўтови нўёнларининг ранг-баранг ўтовлари билан қуршалган, пайзабардор навкарлар уларни қўриқлаб турар эдилар.

Кечикдек юзи қип-қизил, сочларига оқ оралаган қийиқ кўзли хон ўтовнинг тўрига солинган тўшак устида ўтириб, торончиларни ҳайдаб келган соқчилар бошлиғининг маълумотини тинглади-да:

— Яхши,— деб чуқур нафас олди.— Торончиларнинг бир-икки ойлик озиқ-овқати борми?

— Баъзилари қўй-эчкиларини ҳам ҳайдаб келганлар, талқонлари кўп, баъзиларида ҳеч вақо йўқ.

— Ҳечқиси йўқ, очларидан ўлмаслар. Тоғларда ажриқ ўти кўп, илдизларини туйиб еб, менга торон экиб берсалар — бўлгани, у ёғи билан ишим йўқ.

— Очларидан ўлмайдилар. Ахир, мусулмонлар балиқ этидан ҳам ҳазар қилмайдилар-ку. Дарё ва сойларда балиқ кўп.

Хунтайши жирканиб, ёнига туфлаб қўйди-да:

— Менга қолса Илидаги ҳамма балиқларни тутиб есинлар!— деди.— Хўш, яна нима гап бор?

— Торончилар орасида Машраб отлиғ намангонлик бир йигит ҳам бор. Сетор чалиб, жир-жирлаб одамларни йўл-йўлакай овутиб келди. Мен уни ажратиб олиб қолдим, торончиларни ниндан қўяди, деб қўрқаман. Бундан ташқари, агар очарчилик бошланса, фитна қўзғатиши мумкин. Қора халқнинг унга ихлоси зўр.

— Уни олиб қолиб яхши қилибсан. Уша Машраб деган йигитни Кўкшер яйлоқига туя боққани жўнат. У ердаги туябоқар чол, менга бир ёрдамчи юборинг, деган эди.

— Бош устига, шу бугуноқ бир соқчи билан жўнатаман.

Кўкшер яйловида сочлари оқариб, тишлари тушиб кетган бир қирғиз чол Машрабни ўз ўғлидек кутиб олди, устига йиртиқ қора намат ёпилган ўтовида меҳмон қилди, бўғирсоқ ва туя сути билан сийлади. Тўйиб овқат еб, кайфи жойига тушган Машраб қорнини силаб чолнинг ажин босган юзига қаради:

— Бобо, мен нима иш қиламен?

Чол қийиқ кўзлари билан кинояомуз кулимсираб қўйди.

— Бу жерда жумуш кўп. Кундузи туя боғасин, тунда қўриқтайсин. Бўталарга жабиқ жабарасан тунда, бўлмаса тиши-тишине тийбай қалат.

Бобораҳим чол берган андозага қараб наматдан ёшиқ бичиб, кечалари билан уни чоклар, кундузи далада туя боқарди.

Бўйни узун, оёқлари, ўркачлари беўхшов туялар беозор, сути одамга фойдали. Жониворлар бора-бора Машрабнинг сўзларини, эркалашлари, койишларини ҳам тушунадиган бўлиб қолишди... Улар беозор кўзлари билан тикилиб, гўё Машрабнинг қалбидаги дардларини англаб эдилар.

Фақат бугролар, яъни эркак туяларгина баҳорнинг бошида хавфли бўлади. Оғизларидан кўпик оқизиб, қонли кўзлари билан ўкрайиб қарайди. Одамни оёқлари остига олиб, янчиб ташлашга тайёр турган бугролардан ёш туябон ўзини эҳтиёт қиларди. Бошқа мавсумларда улар беозор бўлиб қолишларини у биларди.

Туялар чол айтганидек фақат кундуз кунлари ўтлар, кечалари эса чўк тушиб, кавш қайтариб ётардилар. Шоир шу ягона сирдошларини кечаси алла-наллагача қўриқлар, кейин итини қоровул қилиб қўйиб, озроқ мизгиб оларди.

Машраб янги келган йили туғилган бўталоклар улгайиб, она бўлишга ҳозирлик кўра бошладилар.

Баъзан шоирнинг юраги сиқилиб кетар, ўткир кўзлари уфқда бир одамни кўриб қолгудек бўлса, югуриб бориб уни гапга солар, дунёда нима бўлаётганини билишга интиларди. Бошқа вақтларда унинг ягона овупчоғи сетор, сухбатдошлари кўхна китоблар эди.

Ниҳоят, у кулфатга кўниб юраверса, машаққат юки борган сари оғирлашиб кетаверишини англади. Қачонгача одамлардан узоқда худди туяга ўхшаб бийдай чўлда юраверади?

Бир куни туялардан хабар олгани келган тевачи орқали

хонга арзнома юбориб, ўзини бу гурбатдан озод қилишларини илтимос қилди. Хунтайши уч йил ишлаб бир пул талаб қилмасдан, озиқ-овқат сўрамасдан хизмат қилган Машрабнинг арзини инобатга олиб, унинг ўрнига бошқа одамни юборди.

* * *

Дарёда чўмилиб, сочини кул билан юшиб, ёғоч тароқ билан тараб олган Машраб, кўк шолчадан тикилган ажойиб тўнани кийиб, хоннинг қароргоҳига жўнади. У ўзини қарасдан озод бўлган қушдек енгил ҳис қилар эди.

Қароргоҳга яқинлашганида у рўпарасидан бир тўда отлиқ қизлар келаётганини кўриб тўхтади. Чўлда юриб, туя сути ичиб, ўткирлашган кўзлари билан дугоналари ўртасида келаётган қизил кўйлакли, лаблари ёқут, икки юзи анордек бир қизни кўриб, ҳайратда қолди: олмос, инжу тақинчоқлари ярқираб турган бу гўзал юлдузлар қуршовида осмондан ерга тушган тўлин ойга ўхшарди. Машраб ранг-баранг кийинган, бўйинларидаги зеб-зийнатлари нур сочиб турган бу қизларнинг йўлини тўсди, сеторини қўлга олиб, ўртадаги оқ арғумоқ устидаги қизил кўйлакли хон қизига қараб, найдек мулојим овоз билан кўйлай бошлади:

Кокилинг анбар дурур, жон ичинда жонон қиз,
Кўзларинг ахтар дурур, юзи моҳитобон қиз!
Лабларинг эрур лаълдек, юзларинг қизил гулдек,
Барча сенгаким қулдек, хизматингга қурбон қиз!

Қиз қомати моҳир санъаткор қўлидан чиққан ҳайқалдек келишган, қора қош йигитнинг ёқимли овёзига қулоқ солиб, кулиб қўйди. Онаси қирғиз бўлгани учун у ўзбек, қирғиз тилларини билар эди. У газалнинг кўп сўзларига тушунмаса ҳам, бу шеър ўз шаънига айтилган мадҳия эканин англади:

— Ҳой, жигит, жўлинг бўлсун, қай жерденсин? Атинг неме?

— Отим Бобораҳим Машраб. Кўкшер яйловидан келаётирмен. Уч йил отангнинг туяларини боқиб ҳақ олмаган эдим, сенинг кулиб боқишинг, бир оғиз ширин сўзинг уч йиллик хизматимнинг ҳаққи бўлди.

Хоннинг қизи унинг гапидан завқланиб қулди.

— Ўзингди кўрбусем-да, мен элден уқтим, сени кўрув-

га кумар эдим. Ҳа оёгингмен келип, мапа арнап ир айтқанинг менинг учун улкен белек бўлди. Бизга кўноқ бўлгин, сени сийлаб, иззатлаб, қўй сўйдирайин.

— Мамнуният билан таклифингни қабул этгаймен! — дея Машраб четга чиқиб, таъзим қилиб турди.

Қиз жилмайганича аргумоқнинг жиловини силтаб, дарё томон йўл олди.

Орадан бирор соат ўтмай, Бобораҳим тоғ этагида жойлашган қароргоҳга етиб келди. Баланд тепалик устига қурилган, теварак-атрофини ранг-баранг яқдирлар, ўтовлар ўраб олган, ёнига туғ тикилган оқ ўтов яққол кузга ташланиб турарди. Машраб тепага яқинлашини билан бир неча киши югуриб келиб, ҳол-аҳвол сўрашди. Улар ҳоқ қароргоҳида қолиб, унинг хизматини ўтай бошлаган қашқарликлар эдилар. Машраб саволларга жавоб бериб, таниш-билишларининг ҳол-аҳволини сўраб-суриштирди, уларнинг гапларига қараганда кўчиб келганларнинг баъзилари қазо қилган, кўплари теварак-атрофдаги «яйлоқ» ларда бугдойкорлик қилаётган эканлар.

— Журинг биз билан, сизни бир ўтовга ўринлаштириб қўёйлуқ, — дедилар улар.

Кечкурун Машраб гулхан ёнида бир парча қўй ёғи билан тарс-тарс ёрилиб кетган оёқларини мойлаб ўтирган маҳалда бир навқар келиб, ҳон ўз ҳузурига чорластганини билдирди.

— Ҳозир борамен, кутиб тур, — деди Машраб қулидаги ёғни оловга яқинлаштириб. — Чап оёгини ҳам мойлаймену, либосимни кийиб, ҳон олдига боргаймен.

Уни икки гулхан орасидан ўтказиб, эшигида иккита найзабардор қалмоқ турган оқ ўтовга бошлаб кирдилар, Машраб тўрдаги тўрт бурчак тўшак устида чордана қуриб ўтирган хонга эмас, ёнидаги қизига таъзим қилди.

Сочларига оқ ораласа ҳам, товоқдек юзи қип-қизил Хунтайши хахолаб кулиб юборди.

— Кимга таъзим қилишни билади бу ялангоёқ, ростда, янги очилган гул турганда, нима қилади тикан олдида бош эгиб! — деди у ўз тилида. Кейин ёнидаги тилмочга кўз ташлаб қўйиб, Машрабга юзланди: — Майли, гуноҳингдан кечдим. Ўзинг ҳалол йигит экансен. Бизга қилган беғараз хизматинг эвазига сенга шоҳона инъомлар бериш ниятидамиз. Нима керак бўлса айт, мен ҳеч нарсамни аямаймен.

Тилмоч хоннинг сўзларини таржима қилиб, Машрабга юзланди.

— Хонга айт, менга ҳеч нарса керак эмас, — деди Машраб қаддини ростлаб. — Тилагим шуки, хон жаноблари мен билан бирга Қашқар томонидан келган бечора торончиларга раҳм-шафқат қилсалар, уларни оч қўймасалар, мусофирларга жабр-зулм қилмасалар...

— Улар билан ишинг бўлмасин! Сен — намангонлик улар қашқарлик, ўзингга нима керак? — деди хон ноҳуш важоҳат билан.

— Боя айтдим-ку, менга ҳеч нарса керак эмас, деб...

— Одамлар айтганидек, авлиё экансан. Ўзинг эмас, бировларни ўйлайсан. Умримда сендек дарवेशни кўрмаган эдим. Уч йил хизмат қилиб, бир ярмоқ сўрамайди-я!

— Уч йиллик хизмат ҳақини боя менинг бир ширин сўзим учун сотган, — деди қиз қалмоқчалаб.

Хунтайши яна хахолаб кулиб юборди.

— Боя айтиб эдинг-а! Ёдимдан кўтарилибди. Ундай бўлса орамиз очик, — деди Машрабга кулиб қараб. — Сен менинг меҳмонимсан, дастурхонимиз сен учун очик. Хизматингга тайёрмиз, хоҳлаган ерингга бор, ғазал айтиб юравер.

Машраб ташқарига чиққанда қароргоҳда хизмат қилиб юрган торончилар унинг атрофини ўраб олиб, хоннинг илтифотига сазовор бўлгани учун уни қутлай бошладилар.

Шоир теварақ-атрофдаги яйловлар, қишлоқларни айланиб, хушманзара ерларни томоша қилди. Қаерга борса, торончилар уни тавоф қилиб, чопонини этагидан ўпар, қўлини юзларига суркар эдилар. Машраб эса уларнинг ихлосини қайтаришга уринар, садақа пулларини оломон устидан сочиб юборар эди. Унинг бу қилиқлари ихлосини узиш ўрнига янада мустаҳкамлар эди.

* * *

— Тим қора сочларинг тунга ўхшаса, ялтираб турган кўзларинг юлдузларга, оппоқ юзинг ойга ўхшайди, — деди Машраб хоннинг қизини эркалаб. — Агар уйланишга қодир бўлсам, сендан яхшироқ қаллиқ тополмас эдим. Аммо мен сенга эр бўлолмаймен, сен менга хотин. Ахир борай десам — уй-жойим, бошимда отам, қўлимда хунарим йўқ. Ўзим оворайи жаҳон бўлсам...

Торончилар ва оддий қалмоқларнинг Машрабга ихлоси зўр эканини кўриб Хунтайши қизини унга беришга аҳд қилган, шу билан халқни ўзига қаттиқроқ боғлаб олмоқчи

бўлган эди. Унинг маслаҳати билан янгалар Машраб билан қизини бир ўтовга қамаб қўйган эдилар.

Қиз Машрабнинг гапини эшитиб аста кулди:

— Уй, не деген сода жигит экасен,— деди Машрабнинг бошига аста туртиб қўйиб.— Отамдай хонга куёв бўлсанг қуруқ қўяр эдими сени? Бойлигининг жузден бировини берсе жетер эди бизге, умримизга жетер эди бойлиқ. Қалмоқ овулда тургинг келмесе қиргиз элига борамиз. Узоқ бир яйловда қора уй тигиб, ўтрармиз шу ерда.

Машраб маҳзунлик билан бошини эгиб, ерга тикилиб қолди. Гапнинг пўскалласини айтиб, унинг шахтини қайтармоқчи бўлди-ю, лекин бунга иззат-нафси йўл қўймади. Ёнидаги жононага: «Мени Офоқхожа эрлик қувватидан маҳрум, уйланиш бахтидан бебаҳра қилиб қўйган», деб айта олармиди!..

— Мен инсоний муҳаббат учун эмас, ишқи ҳақиқий учун тугилганмен, пешонамга ёзилгани шу!— деди у ҳасрат тўла кўзларини ҳурилиқога тикиб. Лекин қиз унинг гапини тушунмаганини кўриб, ўзининг бир ерда туролмаслиги, дарбадар ҳаёт кечиришга ўрганганини, шунинг учун уйлана олмаслигини тушунтирди.

* * *

— Ҳа, нима бўлди? Нега йиғлаб чиқаяпсан. Хафа қилдими? — деб сўрашди қалмоқ хотинлар, кўзларида ёш билан эшикдан отилиб чиққан қиздан.

— Хафа қилди. Менга теккани ҳам йўқ. Уйланмасмиш, ўз юртига кетмоқчиммиш!

— Ўша ялангоёққа ошиқ бўлиб юрибсан-а!..— деди янгалардан бири заҳарханда қилиб.

Хунтайши бўлган воқеани эшитиб газабланди: «Мендек хонга куёв бўлишни истамаса, дарҳол юртимдан чиқиб кетсин!» деди газабга келиб.

Машраб бу ердан тезроқ жўнаб кетиш зарурлигини англаб, йўл тараддудига тушди. Эртасига эрта билан уни кузатиш учун бирталай халқ тўпланди:

— Бизни ташлаб нега кетиб борасен?— деди бир чол.— Назаримизда сен ўхшар эдинг бир подшога... Билла жургинимизда гериблик билинмас ади бизга.

Машраб тарс-тарс ёрилиб кетган оёқларига қараб:

— Рост, мен подшоҳи вақт эдим, фалак гулистонимни хазон қилиб, толеим юлдузини беэиё, бахтимни қаро,

ўзимни гадо қилди. Хайр, биродарлар, чўлларда озодлик шамоли гувиллаб мени ўз бағрига чорламокда.

— Хайр, шерн мард, сени биз тутиб туролмадук. Сен оллонинг эрка бандасисен, бир ерда муқим туролмайсен. Осмон гумбази сенинг бошпананг. Хайр!— деди соқоли кўксига тушган бир чол.

Торончилар йиглаб хайрлаша бошладилар. Машраб эшагига минмоқчи бўлиб турганида ўрта ёшли бир хотин қўлидаги қайчи билан унинг бўйнига тушган сочидан бир тутам қирқиб олди.

— Чечингизни тумор қилиб осиб юраман бало-қазодан сақлар мени,— деди. Ёнида турган хотинлар унга ташланиб, соч толаларини тортиб ола бошладилар.

Машраб эшагига миниб йўлга тушди. Бир оздан сўнг ёз кечалари узоқдан эшитилган най садоси каби майин ва маъюс кўшиги ҳавода янгради:

Менингдек интизору йўлда хайрон бўлмасун ҳеч ким,
Кўкаранда қуриб, ер бирла яқсон бўлмасун ҳеч ким...

4. «КЕТ, ДЕСАНГ, ҚАШҚАР КЕТАЙ»

Машраб торончилар билан хайрлашиб Хунтайшининг қароргоҳидан узоқлашгандан сўнг қулогини диққайтириб йўргалаб кетаётган эшагининг бошини Қашқар томон бурди. Унинг мақсади ёри жонони билан учрашган жойларни тавоф қилиб, иложини топса, унинг гулдек юзини бир кўриб, сўнгра Наманган шаҳри сари йўл олиш эди.

Ҳаво очиқ, аста қаюот қоқиб учиб ўтаётган шаббода тол, жийда навдаларини силкитиб, баргларни ўйинга туширар, Машрабнинг бўйнига тушган қалин қора сочларини қилпиратар эди. У икки юзи анордек, қора қош ёри билан ўтказган ширин дамларни, унинг уйғур тилида айтган гапларини эслаб маъюс жилмайиб қўяр, от-арава-лар юравериб теп-текис қилиб юборган йўл устида йўргалаб кетаётган эшагини янада тезроқ юришга ундар эди.

Уч-тўрт соат йўл босиб чарчагандан кейин дам олиш учун теварак-атрофдан қулайроқ жой излай бошлади. Тег ёнбағрида ўтлаб юрган ўттиз-қирқ қўй-эчкилар, нарироқда таёқ ушлаб турган қозоқ болага кўзи тушиб, эшагини ўша ёққа бурди. Чўпон боланинг олдига бориб, ерга сакраб тушди-да, шонганидан салом беришни ҳам унутиб қўйган бола билан ҳол-аҳвол сўрашиб, қаерданлиги, бу қўйлар кимникилигини сўраб-суриштирди. Шу пайт нари-

роқда тумшугини оёқлари ўстига қўйиб мўлтираб ётган қора ит Машраб олдига келиб думини ликиллата бошлади.

— Зап итинг бор экан-да! — деди Машраб унга завқ билан қараб. — Лекин бу бўрибосар эмас, кўппак экан. Уни менга берсанг-чи? Ҳамроҳим йўқ, йўлда ёлғизлик ёмон.

— Мейли, олсанг алағўй, бўрибосар иттеримиз бар, — деди боядан бери чурқ этмай турган бола, тилга кириб. Ити нотаниш йўловчи қошидан пари кетмаганини кўриб, у ҳайрон қолган эди.

Бобораҳим ҳамроҳ топганидан терисига сигмай кетиб қўлига сеторини олди-да, қайноқ илҳом билан чертган кўйи итга қараб, хуш овозда қўйлай бошлади:

Эй рафиқи безабон, ҳар ерда бўлсак — биз иков,
Ҳоҳ сахро узра бўлсак, хоҳ шаҳарда — биз иков,
.....

Машрабо юз шукр қилгилки топдинг бир рафиқ,
Қайда бўлсак, қайда юрсак, ёри содиқ биз иков.

Ит атрофида сакраб юриб, унга ёпишар, ўйинга тушар, қозоқ бола эса, буни кўриб қиқирлаб кулар эди. Машраб бошда: «У сетор чалиб хониш қилаётганим учун ўйнай-ти», деб ўйлади-ю, кейин бу фикрдан қайтди. Ит ҳадеб сўл томондан келиб осилаверар эди. «Чап томондаги чўнтагимда бир бало борми?» деб уни тимирскилаган эди, дастрўмолга ўроғлиқ бир нарсани топди. Очиб қараса, пиширилган жигар экан. Торончилар билан хайрлашиб йўлга чиқаётганида аллаким чўнтагига солиб қўйгани эсига тушди. Хурсанд бўлиб жигарни олди-да, иккига бўлиб, ярмини итга ташлаб, қолганини яна чўнтагига солиб қўйди. Ит апил-тапил жигарни еб бўлиб, Машрабнинг қўлларини ялади. Машраб чўнтагига уриб қўйиб:

— Мен билан кетсанг, ярмини кечкурун ейсан, — деди. Кейин белбоғидан арпа ноғни олиб, ерга ўтирди-да, қозоқ бола узатган бир пиёла айронни ичиб, тамадди қилди. Қорнини тўйгазиб, бир оз ҳордиқ чиқаргандан сўнг эшагига миниб, чўпон бола билан хайрлашди-ю яна йўлга тушди. Ит эса, «кетдим» дегандай эгасига қараб қўйди, бир оз иккиланиб туриб, янги эгаси орқасидан эргашди. Салдан кейин Машраб Қашқар томон кетаётган отлиқ савдогарларга қўшилди.

— Ассалому алайкум, — деди белига қилич осган дарвоза қоровули Машрабни таниб. — Хуш келибсиз, қадамлари қутлуқ бўлсин. Сизни кўриб хурсанд бўлдим, буни қаранг-а, эсон-омон юрган экансиз.

— Ҳа, юрибман, — деди Машраб сочлари оқара бошлаган қоровулнинг ажин босган юзига қараб. — Бола-чақалар эсон-омонму?

— Худога шукр, катта бўлиб қолишди.

— Мулла Қосим-чи?

— Ҳа, мулла Қосим ҳам, анинг хожалари ҳам соғсаломат. Қани, дарвозахонага киришг. Эшагингизни анави толга боғланг, ёрдамчи уни отхонага киритиб қўядур, итингиз билан ичкари кирманг.

Улар дарвозахонада у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирганларидан кейин, Машраб:

— Ука, сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим, — деб гапни нимадан бошлашни билмай, иккиланиб турган эди, дарвоза қоровули:

— Биламан не демоқчи эканингизни, — деди бир оз уялиқираб. — Гапди пўскаласини айтиб қўя қолай. Сиз бул ердин кетгач, Рўзихонни ёши олтмишдан ошган бадавлат бир чолга никоҳлаб бердилар.

Машраб бу гапни эшитиб, ўзини қаерга қўярини билмай:

— Ука, бир чилим сол! — деди. Қоровул ҳам индамай ўрнидан туриб деворга суялган чилимнинг сарҳонасини қоқди-да, уни янгилади, чақмоқтошини чақиб, тамакини тутатиб, Машрабга узатди...

Қўра ўртасидаги усти ёниқ ўра ёнида таҳорат қилаётган мулла Қосим ичкарига дадил қадам ташлаб кирган Машрабни кўргач, бошини кўтариб, анқайганча қотиб қолди.

— Ие, сепмусан, ҳали ҳам тирикмисан, ука? — деди у саломга ҳам алиқ олишни унутиб.

— Кўриб турибсиз, сонна-соғман. Хожани тавоф қилголи, сизни кўргали келдим, у ёгини кейин айтиб бераман.

— Жуда соз, — деди мулла Қосим букчайиброқ қолган қоматини кўтариб ҳўл панжаси билан оёғига «масх» тортар экан. — Дарҳол таҳорат ол, ҳазратга иқтидо қилиб намози пешин ўқоли.

— Таҳоратим бор, Қизилсувда гусл қилиб, пок бўлғон эдим.

— Андог бўлса — яхши. Юр мен билан масжиди жомеъга.

Намозхонлар олдинма-кейин ётиб-туриб тўрт ракаат суннати намози пешинни ўқиётган эдилар. Икковлари энг орқадаги сафда туриб, қулоқ қоқиб, қўл қовуштиришди. Ҳамма суннатни ўқиб бўлгач, сафларини тўғрилаб, Офоқхожага иқтидо қилиб, тўрт ракаат фарзни адо этишди.

Орадан икки соат ўтгандан кейин, Офоқхожа саломхонада ўз яқинлари билан суҳбатлашиб ўтирганида тўсатдан:

— Боя, Бобораҳим келибдур, деган гап қулогимга чалинган эди, қайда қолди у, нега саломга келмади? — деб қолди.

— Ул ҳали ҳам жомеъда, сизга иқтидо қилгонича қўл қовуштириб тик турадур, — деди мулла Қосим ўтирган жойида мийигида кулиб. — Бир хунар кўрсатмаса эди, деб анга разм солиб турдим, ул бирор мартаба ҳам саждага бош қўймади, пичирлаб форсий тилида газал ўқиди.

— Вожабо! — деб юборди Офоқхожа ёқасини ушлаб. — Бориб хабар олинг-чи, нени ўқиётган экан?

Мулла Қосим ўрнидан турди-да, орқаси билан юриб чиқиб кетди. Орадан ўн-ўн беш дақиқа ўтгач, таъзим қилиб кириб, ҳожки дўшисига симобий салла ўраган пирига бошини қийшайтириб қаради:

— Ҳамон қўл қовуштириб, тик туриб баланд овоз билан Хожа Ҳофизнинг газалларини ўқийдур.

Офоқхожа, «Ана, кўрдингизми?» дегандек теваракатрофдаги муридларга қараб қўйди-да:

— Андин Мансур Ҳалложнинг иси келадур, — деди. — Келинг, илкингизни фотеҳага очинг, шул ялангоёқ девона муридим ҳаққига бир дуо қилайиқ.

Муридлар қўлларини кўтариб, пири муршидининг оғзига қараб қолдилар.

— Илоё, Машрабнинг умри узоқ бўлсин, тоғу тошлар, чўлу биёбонларда сайр этиб, азаважалла қудратини тамошо қилсин, имоини мустаҳкам бўлсин, охири Мансур Ҳалложнинг мақомига етсун!

Бу дуо эмас, қаргини эканини билмаган муридлар:

— Омин! — деб юзларини сийналанди.

Улар орасида икки-уч кишигина Мансур «аналҳақ» (мен худо) дегани учун халифа уни дорга остирганини билар эдилар. Бир оздан кейин чўл шамолидан юзи сал қорайган Машраб бошиланг ҳолда саломхонага кириб соҳиби озор² га салом берди.

— Ваалайкум ассалом, хуш келибсиз, сафо келибсиз. Э, келганингиздан бисёр хурсандмиз! — деди Офоқхожа.

Бобораҳимнинг тўсатдан келиб қолганидан таъби хира бўлганини сездирмасликка уришиб. — Қани, ўтиринг, сўйлаб беринг — қай ерларда бўлдингиз, кимлар билан учрашдингиз?

Ҳамма воқеадан хабардор эса-да, билиб туриб шу саволни берган соҳиби озорга у қисқача қилиб, Хунтайши билан учрашгани, уч йил унинг туясини боққани ва ҳоказоларни гапириб берди.

— Аччиқ-чучуқни тоғиб, кўп кулфатларни бошдин кечирибсиз, эмди оромгоҳингизни топдингиз. Даргоҳимизда дам олиб, ўзингизга келинг, мулло Қосим сизга бир яхши хужрани ажратиб, емак-ичмагингиздин хабар олиб тургай. Саломат бўлинг!

Машраб ўрнидан туриб, таъзим қилиб чиқиб кетди.

Ҳовлида эски дўстлари: ялангоёқ ўтинкашлар, қоровуллар, мешкопчилар, ошпаз, хизматкорлар атрофига тўпландилар. Улар билан ҳол-аҳвол сўрашиб турганда ёшликдаги дўсти, наманганлик Шодавлатни кўриб Бобораҳим ҳайрон қолди.

— Ие, бул ерда на қилиб юрибсан? Қай вақт келдинг? — деб сўради у кўзларини катта очиб.

— Сиз Намангондин кетгандин сўнг бир йил ўтгач, келиб эдим, Или бўйига кетган экансиз. Бул ерда сизнинг йўқлигингизни билдирмай ўтинкашлик қилиб юрибмен. Қайтганингиз яхши бўлди, кўнглим тўлди, — деди паканагина, юз-кўзини ажин босган Шодавлат кулимсираб.

— Болалик давримиз ёдингдами? Яғоч от миниб, аларни Наманган сойидин суғориб қайтар эдик.

— Ҳа, ёдимда. Сиз кўпинча: «Ҳой, Шодавлат, отлар оч қолмасин, охурларига беда сол, халтада ем бер», деб буюрар эдингиз.

— Ҳа, умримизнинг баҳори ўтиб кетди, эмди дод десак ҳам қайтиб келмас.

Бобораҳим эски дўстлари билан яна бир оз гаплашиб турди-да, кейин:

— Йўлда чарчаганман, бунинг устига масжидда тик туриб оёгим толди, менга рухсат этинг, бориб ором олай, — деди.

У хужрага кириб, пўстакка чўзилди-да, анчагача хаёл суриб ётди, кейин кўзи уйқуга кетганини ўзи ҳам билмай қолди. Қоронғи тушиб, ҳамма хуфтон намозини ўқигани кириб кетганда ўрнидан турди, бир вақтлар севгилисидан билан учрашган жойларни айланиб, унинг ширин гапларини эслаб юрди.

Бобораҳимнинг яна қайтиб келиши, ҳеч нарса бўлма-

гайдек бепарво юриши, кечкурунлари сетор чалиб, қўшиқ айтиб, хизматкор муридларни ишдан қўйиши Офоқхожанинг гашига тега бошлади. У бир ваз топиб, Машрабни узоқ бир ерга жўнатиш устида бош қотирди. Орадан кўп вақт ўтмай, ўзидан озор кўрган бу одамдан қутулиш учун баҳона ҳам топа қолди.

Бир кунни Тошкентдан келган чопар унинг ҳузурига кириб, у ерда юз бераётган ҳодисалардан Офоқхожани хабардор қилди, сўзининг охирида, машҳур эшон Хожани Нурнинг қаттиқ бетоб бўлиб, ўлим тўшагида ётганини гапириб берди. Ҳамкасби, ихлосманди бўлган бу эшон тўғрисидаги мудҳиш хабарни эшитгач, қайгуриш ўрнига хурсанд бўлиб илжайиб қўйди, бирдан кўзлари чақнаб юзи ёришиб кетди.

Эртасига у ўзининг энг яқин муридларини, жумладан Бобораҳим Машрабни ҳам ҳузурига чорлаб, шундай деди:

— Сахар чоғида тоат қилиб ўлтирганимда менга аён бўлдики, тошкандлик машҳур эшон Хожани Нур ўлим тўшагида ётган, шайтони лаъин анинг имонига қасд қилаётган эмиш, бир неча радди бадалдин сўнг шайтон голиб келибдур. Хожани Нур етти маротиба ҳаж қилиб, етти маротиба уйланиб обрў орттирган зоти бобаракотдур. Орагизда бир шери мард йўқмики, Тошканд бориб ул кишининг имонини шайтони лаъин чапғалидин халос этса, алар имони — нури мунаввар билан дорилбақога сафар этсалар...

Ихлосманд муридлар миқ этмай, ерга қараб қўл қовуштириб ўтирар эдилар. Пири муршид овозини пасайтириб, саволини яна такрорлади.

Бу гал ҳам ҳеч кимдан садо чиқмади. У саволни учинчи мартаба такрорлаганда Машраб ўрнидан туриб қўл қовуштирди.

— Эй қутби олам, рухсат берсангиз, мен Тошканд сафарин ихтиёр этиб, ўшал ерда шайтон билан жангу жадал қилсам, — деди. — Боядан бери мендин мартабаси ва ёши улугроқ кимсалардин ун чиқар, деб кутиб ўтирган эдим. Аввал ўнг томонга боқдим, кечалари тоат-ибодат қилиб, тасбеҳ ўгириб, соқоллари оқарган мўйсафидлар сукут сақлаб турдилар, кейин сўл томонга боқдим: қора соқол художўйлардин ун чиқмади. Энг охир бу хатарли ишни бажармоққа сиздин рухсат сўрарга журъат этдим.

— Боракалло, сиздин шу гапни кутган эдим, — деди соҳиби озор кулимсираб. — Сиз дунёнинг роҳат-фароғатини тарк этиб, фано йўлини чоғлогон марди худоеив: Биз

фотеҳа берайик, сиз икки этагингизни белбогингизга бар уриб, йўлга равона бўлинг.

У сўзини тамомлаб, дуога қўл кўтарди. Фотиҳадан сўнг ҳамма ўрнидан турди.

Бобораҳим Машраб жўнаб кетиш учун эшагини тўқимлаб турганда Шодавлат унинг олдига келиб:

— Мен ҳам Тошканд бораман, қутби олам сиз билан бирга кетишга рухсат бердилар, хизматингизни қилиб борамен, — деди.

— Менга хизматкор керак эмас, — деди Машраб айилни тортиб туриб. — Соҳиби озорнинг хизматларини қилиб юравер, э Пиримаст!

Шодавлат ҳар гал зикр тушаётганда жазавази тутиб қолар эди, шунинг учун унга муридлар Пиримаст деб лақаб қўйган эдилар.

— Сизга хизматкор керак бўлмаса, ҳамроҳ керакдир, — деди у кўзларини мўлтиратиб. — Оғир меҳнат жонимга тегди, мен ҳам сиздек далада кўкрагимни тўлдириб нафас олишни, сафар қилишни истаймен.

Машраб юз-кўзини ажин босган пакана йигитга қараб, раҳми келди:

— Майли, ҳамроҳ бўлиб борсанг, йўқ демайман. Тезроқ бўл!

— Эшагимга тўқим урилган, йўл харжи учун озроқ пулим, емак учун бир халта талқоним бор.

— Оббо сен-э! Мендан бурун тайёргарликни кўриб қўйган экансан, кетдик бўлмаса...

Улар дўстлари билан хайрлашиб, йўлга чиққанларида, Пиримаст:

— Тошкандга неча кунда етиб борамиз? — деб сўраб қолди.

— Тез юрсак йигирма кунда.

— Ие, кечикмаймизми? Ул вақтгача Хожай Нур қазо қилсалар, нима бўладур?

— Қазо қилса — сенинг Асаканг кетадурми? — деб мийиғида кулди Машраб.

— Ахир, имонларини, худо кўрсатмасин, шайтон...

— Э, ўлгудек содда, гўл йигитсан-да! — деб унинг сўзини бўлди Машраб. — Соҳиби озор мени Кошгардин жўнатмоқ учун шул гапни ўйлаб топганлар. Билиб қўйки, шайтон одамнинг ичида, ул ҳеч маҳал ҳаводин учиб келиб одамга қасд қилмайдур. Шариат, қурби етган одам бир маротаба ҳаж қилсин, деб буюрган, етти маротаба Маккага боришни талаб этмаган. Хожай Нур ном чиқариш, одамларга ўзини кўрсатиш учун шу ишни қилгон. Бунинг

устига у етти маротаба уйланган, шайтонга дарс бериб юрган одам.

— Қутби оламга, шайтон билан жанги жадал қилиб, Хожайи Нурнинг имонларини сақлаб қоламан, деб ваъда берибсиз-ку!

— Тошканд боргонда кўрасан жанги жадал қилишим-ни, — деб жавоб қайтарди Машраб мийигида қулиб.

5. ШАЙТОН БИЛАН ЖАНГИ ЖАДАЛ

Машраб ўзининг содиқ дўсти Пиримаст билан бирга эшагини йўргалатиб борар, ити Қитмир, гоҳ ер искаб орқада қолиб кетар, гоҳ олдинга ўтиб олиб, қулоғини диккайтирганича эгасининг етиб келишини кутиб турар эди.

Офоқхожанинг хизматини қилиб чарчаган, афт-башараси қорайиб-бужмайиб кетган паст бўйли Пиримаст энди ўзини қафасдан қутулган қушдай енгил ҳис қилар, ашула айтгиси келар, бироқ пешонаси тиришган ўйчан ҳамроҳини кўриб ўзини тияр эди.

Қошқар шаҳри орқада қолиб, Мовароуннаҳр шамоли кўксига келиб тега бошлагандан кейин Машрабнинг юзини қонлаган ғам булути тарқаб, чехраси аста-секин ёриша бошлади, дилида пайдо бўлган ҳис уни кўкларга кўтариб олиб чиқаётгандек эди.

Улар доvon ошиб, чўл-биёбонларни босиб ўтиб, эшакларини чарчатмаслик учун баъзан пиёда юриб, ўн кун деганда Андижон шаҳрига етиб келишди. У ерда бир кун дам олиб, яна йўлга чиқишди. Агар жадал юрсалар, Тошкентга икки ҳафтада етиб боришлари мумкин эди.

Ажойиб табиат манзараларини томоша қилиб, тоғ ёнбағридаги горларда, дарахтлар тагида тунаб қолиб, йўл-йўлакай суҳбатлашиб манзилга қандай етганларини пайқамай қолдилар.

Тошкент оқшоми. Шаҳар говури пасайган, бозор қайтган пайт, савдогарлар дўконларини ёпиб, уй-уйларига, четдан келганлар ўз қишлоқ ва овулларига жўнамоқдалар. Дўппи бозор яқинидаги карвонсаройнинг дарвозаси ланг очик, деҳқонлар, кўчманчилар от, эшаклари, туяларини етаклаб олиб чиқиб кетмоқдалар.

Юз-кўзини чанг босган Пиримаст ҳамроҳини карвонсарой дарвозаси олдида қолдириб, эшагини етаклаганича ичкари кирди-да, дарвозахонанинг бир чеккасидаги сўри устида чордана қуриб ўтирган саройбонга салом берди, кейин у ёқ-бу ёққа қараб, паст овоз билан бир нима деди.

— Ҳа, бўш хужра бор, кираверсинлар, эшитганмиз, ул кишининг таърифин. Кеча қошқарлик савдогарлар не учун келаётганларини айтиб берган эдилар, — деди мош-биринч соқоли, гўлабирдан келган чўтир саройбон ўрнидан туриб. У дарвоза олдига чиқиб, Машрабни ҳурмат билан кутиб олди.

— Қазо қилгонлари йўқми? — деб сўради иккала эшакни нўхтасидан ушлаб олган Пиримаст таъвину билан.

— Йўқ ҳали, барҳаётлар. Аммо ҳоллари бир оз оғирлашган, — деди саройбон бир унга, бир Машрабга қараб. — Билурмисиз ул киши қандай улуг зотдурлар? Дин пешволаридин машҳур Хожа Нуриддиннинг набиралари-я! Хузурларига ҳозир равона бўлгаймисиз?

— Йўқ, эртага, — деди Машраб пинагини бузмай. — Аввал қоринни тўйгазиб, дам олиб, ювиниб олайик.

— Шайтон билан жанги жадал қилмоқ учун куч-қувват тўплаб, тайёргарлик кўрмоқ керак, — деди Пиримаст эшақларини етаклаб отхона томон юрар экан.

Эртасига Машраб кечаси билан ем-хашакни еб роса тўйиб олган эшагига миниб, ҳамроҳи билан йтини эргаши-тирганча Дарвозайи Самарқанд томон йўл олди. Эғнида оқ яқтак, белида бир печа маротаба ўралган қизил белбоғ, оёғида чорик, елкасига тушган қора жингалак сочи аста қилпирайди. Орқасидан тумонат одам эргашиб боради. Улар орасида иш тополмай юрган мардикорлар, қирқ ямоқ чакмон кийган гадоёлар, ихлосманд муллаваччалар, ёшлар кўп. Эгасига эргашиб бораётган Қитмир ҳеч кимни унинг ёнига яқинлаштирмайди.

Чорсуга яқинлашганда шоир эшагига тескари миниб олди.

— Ие, бу не қилгонингиз? Муллолар, Машраб ўтакетган девона экан, анга инонманг, деб гап тарқатадурлар-ку, — деди ёнида бораётган Пиримаст.

— Шунча фақиру фуқаро менга эргашиб келаётир, қандай қилиб аларга орқа ўгириб бораини? — деди Машраб ихлосмандларига кулиб қараб. — Даври-даврон аларга юзини тескари ўгирган. Хирсдин тўқ муллолар не десалар деяверсинлар, диллари тиғи ситамдан яра бўлгон халқ аларга инонмай қўйгон. Фақиру фуқаро турли нози неъматларни еб семириб кетган эшонлар, уламолардан эмас, ҳақ сўзни айтгувчи девоналардин кўпроқ каромат кутадулар. Сенга бир гапни айтиб қўяй, девона бўлмагунча бул замонда ҳақ сўзни айтиб бўлмас.

— Рост, халойиқнинг сизга бўлган ихлоси бунинг далилидур, — деди Пиримаст кулимсираб.

Чукуркўпридан ўтганларидан кейин Машраб сакраб ерга тушди, эшагини етаклаганича юқорига одимлаб чиқиб олгандан кейин унга яна тескари миниб олди.

Хонақо дарвозаси олдида банорас тўнли, симобий саллалли уламолар, қози-муфтилар, одмироқ кийинган маҳалла имомлари, сўфилари, оддий намозхонлар қўл қовуштириб турар эдилар. Ҳаммаларининг пешоналари тиришган, юзларида самимий ёки қалбаки ташвиш аломати кўринарди. Чунки ичкаридаги ҳужрайи хосида пири муршидлари Хожай Нур жон таслим қилолмай алаҳлаб ётар, баъзан унинг оғзидан уят гаплар чиқиб кетар эди. Муридлар: «Шайтон голиб келибди. Эшонимиз имонсиз кетмасалар эди», деб қўрқар эдилар.

Машраб хонақо олдида келиб, эшакдан тушгандан кейин муридлар эгилиб салом бердилар. Ҳамма унинг Офоқ-хосжа амри билан келганини билар эди.

Шоир итини эргаштирганича ичкарига қадам ташлади. Хонақонинг бир бурчидаги «Ҳужрайи хос»нинг тўрида, кимхоб тўшак устида Хожай Нур алаҳлаб ётар эди. Машраб остонадан ҳатлаб ўтиб, унга салом берди. Мурид овлаб мол-дунё орттирган, қайта-қайта уйланиб, дунёнинг роҳатини кўрган эшондан садо чиқмагач: «Ҳолинг шу эканку, нима қилардинг қуруқ аравани олиб қочиб!» деб ўйлади шоир. Унга айтадиган аччиқ сўзлари газал ипига маржондай тизила берди:

Мен салом бердим сенга, қилгон ишоротинг қани?

Марди ҳақни билгани эмди каромотинг қани?

Эътимоди қол³ этиб, қолдинг аро йўлларда сен,

Тинмайин шому саҳар қилгон тиловотинг қани?

Етти марта ҳаж қилиб, молингни сен торож этиб,

Дастгири охират⁴ бўлган саховотинг қани?

Эшоннинг боши тепасида ўтирган иниси билан ўғли нима ҳодиса бўлаётганини англамай, бақрайганча бир-бирларига қараб қолишди. Шоир эса уларга парво қилмай, бемор ёнига келиб тиз чўкди-да, Ҳофиз ва Навоийнинг газалларини ўқий бошлади. Хожай Нур пичирлаб, бир нима деб гудранди-ю, кейин энтикиб нафас ола бошлади. У жон таслим қилгандан кейин Машраб ўрнидан туриб:

— Иягини тангиб қўйинглар, дорилбақога жўнади эшон!— деб ташқарига чиқиб кетди. Қитмир гингшиб эшик олдида уни кутиб турарди.

Кўн ўтмай, хонақога тўпланган халойиқ орасида «Хожай Нур калима келтириб қазо қилибди, Девонаи

Машраб шайтон билан жанги жадал қилиб, унинг имонини сақлаб қолибди», деган овоза тарқалди.

Шу вақтгача ҳеч ким уддасидан чиқолмаган ишни қилиб, хурофот бандаларини ҳайратда қолдирган, машҳур эшоннинг обрўсини бир пул қилган шоир катта кўчага чиққанда ихлосмандлари уни ўраб олдилар.

Қоч-қора соқолли жулдурвақи бир камбағал югуриб келиб унинг этагини юзига суртди-да, дуо талаб қилди. Машраб белбоғини ечиб:

— Қимга сиғинаётирсан, э девопа, — деб бақирди. — Ўзинг каби тиги ситамдин юраги пора бўлгон бир яланг-оёққа! Қоч, устингга пешоб қилиб юбораман!

Унинг этагини юзларига суртмоқчи бўлган ихлосмандлар дув этиб қочдилар.

— Биродарлар! — деб хитоб қилди шоир уларга қараб. — Ўзларини авлиё қилиб кўрсатган қаландар, дарвишларга ҳам, қанду набот еб семириб кетган банорас тўнли уламолар, қозилар, муллолар, эшонларга ҳам ихлос қилманглар, алар нури ҳақни тўсиб турадурлар!

Тўпланганларнинг баъзилари унинг гапини маъқуллашди. Оломон орасидан:

— Рост гапни айтаётирлар. Бизнинг яккаю ягона худудин ўзга пуштипаноҳимиз йўқ, — деган қаримсиқ бир овоз эшитилди.

Шоир билан Пиримаст эшакларига миниб, Қитмирни эргаштириб Чорсу томонга равона бўлдилар. Ихлосмандлар узоқроқда, орқаларидан қолмай кела бердилар. Кўкалдош мадрасасига яқинлашганларида намози жумъани ўқиб, бирин-кетин зинадан тушаётган салласи қозондай дин пешволарини кўргач, Машраб эшагининг нўхтасини тортди.

— Мударрислар, имомлар, уламолар, вақф молини еб, халқни талаб, ўқигон қуръонлари учун ҳақ олиб семириб кетганлар, дин билан аларнинг ишлари йўқ. Тўни ипак, дили кепак риёкор муллоларни кўрганда қоғим қайнаб, газабдин ўзимни тутолмай қоламан, устларидин пешоб қилиб юборгим келадур. Эшагимни ушлаб тур, Пиримаст, мен ҳозир...

— Ҳой, бир иш қилиб, бошимизга бало орттирманг, ўзингизни босинг.

Машраб унинг сўзига кулоқ солмай, эшакдан сақраб тушди-да, мадраса зинасидан юқорига кўтарила бошлади. Уккоша булогининг ёнида эшак билан итни ушлаб турган Пиримаст ҳаяжон ичида ҳамроҳининг нима ҳунар кўрса-тишини кутарди.

Орадан бир печа дақиқа ўтар-ўтмас мадраса дарвозаси олдида шовқин-сурон бошланди. Юраги гуниллаб уриб кетган Пиримастиининг кулогига бир-бирлари билан айти-наётган, олинаётган одамларининг говури эшитилди. Бир оздан сўнг Машраб бир талай ихлосмандлари қуршовида ҳамроҳи ёнига етиб келди-да, жар ёқасидаги Уккопа булоғидан кўлини юшиб олди, мийиғида кулиб, шонмасдан рўмолчасига кўлини артди, сўнг бир сакраб, эшагига миниб олди-да, шерги билан бирга дўппи бозордаги карвонсарой томон равона бўлди...

Эртасига эрталаб улар хужрада понушта қилиб ўтирганларида эски беқасам тўн кийган, чўққи соқол сўфинамо бир киши эшик олдида пайдо бўлиб:

— Дарҳол, яхшиликча Тошканд шаҳридан чиқиб кетар экансиз, қози калоннинг маслаҳатлари шу! — деди.

— Бул шаҳарнинг қозиси ким? — деб сўради шовр кўзларини қисиб.

— Мулло Камолиддин хожа эшон.

— Сиз ул кишининг югурдақларимсиз?

— Йўқ, фаррошлари.

— Сиз ўшал мулло хожа эшонга бориб айтинг. Ўзим ҳам Тошканддан илкимни юшиб, чиқиб кетмоқчи бўлиб туриб эдим. Бул шаҳарнинг шайхию мулласин кўриб таъбим хира бўлди, далага чиқиб кетиб, нафасимни ростлаб олишим керак!

Елгиз қолганларидан кейин Машраб савол назари билан қараб турган Пиримастга:

— Йўл ҳозирлигини кўра бер, эшагимизнинг бошини Бухоройи шариф томон бурамин, — деди.

— Жуда соз. Бул ердин тезроқ жўнаб кетмоқ керак. Ўшал муборак шаҳарни ҳам тавоф этайик. «Бухоро қуввати исломи династ», деб бекорга айтмаган бўлсалар керак.

— Бул гап муллолардин чиққон. Алар Бухоройи шарифни эгарлаб, амирни якиловлаб олгонлар, ҳақ гапни айтганларни қамчилайдулар.

— Аммо Бухоро Тошканд эмас. Бул ерда уламоларни беҳурмат қилиб, осонликча қутулдингиз, мухлислар арога тушдилар. Аммо Бухорода дин пешволарин беобрў қил манг.

— Нима қилишимни борганда кўрасан, — деб жавоб қилди Машраб истеҳзо аралаш кулиб.

6. БУХОРО БЎСАҒАСИДА

Бухороликлар хуфтон намозини ўқиб, уй-уйларига кетмоқда эдилар. Шаҳар говури тинган, аҳён-аҳёнда карвонсаройлардан туяларнинг бўкириши, отларнинг кишнаши, туякашларнинг товуши кулоққа чалинади.

— Одамлардан сўраб-суриштириб бирор карвонсарой топсак яхши бўларди,— деди Шодавлат — Пиримаст эшагини жиловидан аста тортиб. Потаниш шаҳарга говгум маҳалда келиб бир оз эсанкирагани товушидан билиниб турарди.

— Бухорода нима кўп, масжид кўп, бирортасига кириб тунаймиз,— деди унинг ёнида ҳангисини ҳайдаб кетаётган Машраб бепарволик билан.— Эртагача худо подшойи карим, бирор жой топилиб қолар.

Шу пайт ой нури хира ёритиб турган тор кўчани катта бир мушук кесиб ўтди. Қитмир вовиллаганча уни қувиб кетди.

— Тўхтанг, барака топкур, орқага қайтайиқ!

— Э, бидъат бандаси, мушукдин кўрқдингми?— деди Машраб шеригининг эшаги сағрисига таёқ билан туртиб.— Ҳайда! Узоқдин кўзимга бир масжиднинг қораси кўринаётир.

— Мушук эмас, муллолардин, аларнинг дарраларидан кўрқаман. Кетидан гавго чиқатурган ишга тобим йўқ. Масжидда тунашга юрагим дов бермаётир.

— Кўрқма, мен бор. Муллоларга нима жавоб қилишимни билурман. Тўгрисини айтсам, кечаси ухлаб ором олиш учун масжиддин қулай жой топилмайду. Шаҳар аҳолиси аросида нифоқ ва фитнес-фасоднинг кучайиб бораётганига сабаб нима, билурмисан? Масжидларнинг кўплиги!

— Рост,— деб унинг гапини тасдиқлади бир оз ўзига келган Пиримаст.— Биласиз-ку, маҳалламизда юқори масжид имоми доим қуйи масжид имомининг гийбатин қилгани қилган эди...

— Афсуски, Тошканддек шаҳри азимда ҳам масжидлар кўп экан. Ҳар маҳаллада иккитадан-а! Э, тавба!

Шу пайт Қитмир ҳарсиллаганча улар олдига келиб думини ликиллата бошлади.

Узоққа бормай улар дарвозаси устидан занжирлаб қўйилган кўҳна бир масжид ёнига келиб эшақларини тўхтатишди. Машраб занжирни туширди-да, дарвозани ланг очиб, ичкари одимлади. Юраги пўкиллаб турган

Пиримаст эшакларни етаклаганича масжид ҳовлисига кириб, уларни бир чеккадаги теракка боғлади.

Йўлда чарчаб келганликлари учун масжидга кира солибоқ жойнамоз устига чўзилишди. Машраб эса бошини меҳробга қўйиши билан хуррак ота бошлади. Пиримаст эса анчагача хаёл суриб ётди, кейин кўзи илинганиши ўзи ҳам билмай қолди. Лекин алоқ-чалоқ тушлар кўриб, тонгга яқин чўчиб уйғониб кетди. Кўзини ишқалаб ташқарига чиқса, осмон ёриша бошлаган, узоқдан азон товунни эшитиларди. «Ҳозир бу масжиднинг сўфиси ҳам келиб қолса, унга нима жавоб қиламиз?» деган фикр миъасидан лия этиб ўтди-ю, таша-ниша эшакларнинг тагини тозаллади-да, масжидга кириб Машрабни уйготди.

— Туриш-е, одам деган ҳам шундай донг қотиб ухлай-дурму?

Бултур ёзган газалининг бир сатрини эслаб:

— Масжидга кириб зоҳиди яхдек қота қолдим, — деди Машраб ўрнидан туриб.

Шу пайт масжид ҳовлисидан қўрқув аралаш газабдан қалтираган бир овоз эшитилди:

— Ҳой, мачит ичида хоб этаётган ким? Бу кучук тишламайдурму?

— Қўрқманг, ювош ит, — деди Пиримаст ташқарига чиқиб.

Зинапоя тагида кулча бўлиб ётган қора ит — Қитмир бошини кўтариб, кўк салласининг печи елкасига тушган малла тўнли, қотмадан келган чолга бир қараб қўйди.

— Ётиш учун масжиддан бошқа жой қуриб қолдиму? Худонинг уйига эшак билан киргани уёлмайсанму? Ҳамроҳинг ҳам борга ўхшайдур, ким ул?

— Ҳақиқат излаб юрган бир шери мард. Исм шарифлари Бобораҳим Машраб...

— Э! Дарров айтақолмайсизму шул гапни! Девонаи Машрабнинг номи эшитмаган ким бор? Хўш, энди сиз эшакларингизни етаклаб, менинг ҳовлимга киритиб қўйинг. Уйим шундоққина масжид ёнида... Мен азон айтай.

Пиримаст эшакларни етаклаб олиб чиқиб кетди. Сўфи мезанага кўтарилди; азон айтиб бўлгач, ҳовлида айланиб юрган Машрабнинг олдига келиб, таъзим қилди-да:

— Имомимиз мулло Айниддин маҳдумнинг товлари қочиб қолгон, масжидга келолмайдулар. Сиздан илтимос шулки, бугун имомликка ўтсангиз? — деди.

— Шул дамгача қилмаган ишим имомгарчилик эди. Майли, сўзингиз ерда қолмасин, шул ишни ҳам қилиб кўрай.

Масжид қавми йиғилиб, бомдод намозининг икки ракаат суннатиши ўқиб бўлишди-да, фарзни адо этиш учун сафга тизилишди. Меҳробда ўтирган Машраб ўрнидан туриб: «Аллоҳу акбар», деб қулоқ қокди-ю, сураи фотеҳани ўқиб, унга қуръондан бир оятни зам қилиш ўрнига Хожа Ҳофизнинг бир газалини баланд овоз билан ўқий бошлади:

Соқие, мойи шабоб биёр,
Як-ду соғар шароб ноб биёр.⁵

У газалини охирига етказиб: «Аллоҳу акбар», деб саждага бош қўйди-ю, кўзига қалам қошли, гул юзли ёри жонони кўришиб кетиб, қимирлашга мажоли қолмади. Орадан уч-тўрт дақиқа ўтгач, намозхонларнинг баъзилари бошларини кўтариб, сажда қилганича қимир этмай ётган, сочлари ўсиқ, бошьяланг имомга, кейин бир-бирларига қараб, намозларини қайтадан ўқий бошладилар. Намозхонларнинг кўпчилиги бош кўтармай пинакка кетган эди. Орадан ўн-ўн беш дақиқа ўтгандан кейин Машраб ўзига келди-да, баланд овоз билан: «Аллоҳу акбар», деб бош кўтарди ва юзига фотеҳа тортиб, ўрнидан турди.

Фарзни қайтадан ўқиб бўлиб, «имом»ни кутиб турган намозхонлардан бири — семиз, чўтир бир киши қовоғини солиб:

— Ака мулло, бомдод намозида икки ракаат фарз бор, сиз бир ракаат ўқидингиз, намоз бузилди-ку!— деди.

— Йўқ, бузилгани йўқ,— деди Машраб унга юзланиб.— Сиз менга айтинг-чи, фаришталар Одам Атога бир маротаба сажда қилган эдиларму ёки икки маротаба?

— Бир маротаба.

— Бизнинг фаришталардин нимамиз ортиқ? Худо аларга бир маротаба сажда қилишни буюрган, биз ҳам анинг амрини бажо келтирдик.

— Қуръондин оят ўқиш ўрнига газал ўқидингиз...

— Кимнинг газалини? Лисонулғайб Хожа Ҳофизнинг, йўлдин адошган одамларга нури ҳақиқатни кўрсатган улўғ шоирнинг газалларини ўқидим. Ҳаммамизнинг кўнглимиз равшан бўлди.

— Рост,— деб тасдиқлашди Машраб билан бирга пинакка кетган намозхонлар. Уларнинг юзлари ёришган, кўзлари чақнар эди.

Шу воқеадан кейин Бухорода: «Машрабга иқтидо қилганларнинг намозлари худо даргоҳида қабул бўлибдур», деган гаплар тарқалди. Девона қиёфасидаги шоирнинг

Бухорода ихлосмандлари кўнаиб, орқасидан эргашиб юрадиган, ундан дуо талаб қиладиган бўлиб қолдилар...

— Бир иш қилиб Бухоро аҳлининг ихлосини қайтармасам бўлмайду? — деди бир кун Машраб Шодавлатга.

— Қандай қилиб?

Машраб жавоб ўрнига мийингида кулиб қўйди.

— Эҳтиёт бўлсинлар. Бул ер Тонканд ёки Андижон эмас.

— Қўрқма, бул ерда муллолар устидан нешоб қилиб юбормайман...

Эртасига Машраб ҳар кунгидек вақтлариқ туриб, ёнида хуррак отиб ётган Пиримастни уйғотди.

— Одам деган ҳам шундай донг қотиб ухлайдурми? Тур ўрнингдан. Эшитмаясанми, карвонсарой аҳли уйғониб, гала-говур болланди. Наридан-бери нонушта қилиб олайиқ-да, йўлга чиқайиқ.

Пиримаст бошини кўтариб ўтирди-да, атрофини ажип босган кўзларини ишқалади.

— Қаён борамиз, устоз?

— Эшакларимиз бошини бўни қўйиб юборурмиз, қай томон бурилсалар, шул томон кетаверамиз.

Улар наридан-бери нонушта қилиб, наетга тушиниди, эшакларини тўқимлаб, кўчага чиққач, кўнчиликка қўшилиб Қарши дарвозаси томон йўл олдилар.

Жума кун, олача чопон кийган, кўк салла ўраган деҳқонлар, қўй етаклаган фарзандталаб, давлатталаб шаҳарликлар, дардларига даво излаб юрган касал одамлар, ишлари юришмаган савдогарлар ва бошқалар кўчани чапғитиб, эшаклари, отларини ниқтаб, Баҳоваддин кишлоғи томон кетмоқда, соқол-мўйлаблари ўсиб кетган, қирқ ямоқ чопон кийган ялангоёқлар, меҳнатдан ўлимни афзал кўрадиган такасалтанг бағиллар уларга эрганиб бермоқда эдилар.

Дарвозадан чиқиб катта йўлга тушиб олганларидан кейин Машраб эшагига тескари миниб олди.

Жийрон от минган, салласи қозондек бир мулло унга яқинлашиб:

— Хой девона, эшакка чанна ўтириб кетопсан-ку, бу не масхарабозлик?! — деди жаҳл билан.

— Ака мулло, Хожага ҳурматим зўр бўлгани учун аларнинг мухлисларига орқа ўгириб кетишни ўзимга эп кўрмадим, — деб жавоб қилди Машраб.

— Мен аҳмоқ бўлмасам, девонага гап отармидим! — деб пўнғиллади мулло отининг жиловини тортиб.

Икки соатча йўл юрганларидан кейин узоқдан Хожа

Баҳоваддин дахмасининг кошинкор пештоқи кўзга ташланди, баъзи зиёратчилар эгардан тушиб, от, эшакларини етаклаб олдилар. Машраб билан ҳамроҳи бепарволик билан эшакларини ҳайдаб, дахма рўпарасидаги карвонсаройга дохил бўдилар.

Отларнинг кишпани, эшакларнинг ҳанграши, назриёзга келтирилган қўйларнинг маъраши пештоқ олдидаги қаландарларнинг хошишига қўшилиб, қулоқларни қоматга келтирар, енгил эсан шамол, чанг-тўзон, гўнг ва шиптир ҳидини ҳар ёққа анқитар эди.

Шодавлат эшакларни қозикқа боглаб ҳамроҳи кетидан эргашди. Улар дахманинг дарвозасидан кириб, Баҳоваддиннинг қабрига сигинаётган, сағанани силаб, қўлларини юзларига суртаётган зиёратчиларни кўриб ажабландилар. «Қабрга чўқинаётирлар бу нодонлар, ахир бу бутпарастликнинг ўзи-ку!» деб ўйлади Машраб ва бир сакраб сағананага миниб олди-да, сеторини чертиб, Баҳоваддиннинг бир шеърини баланд овоз билан куйлай бошлади:

Муфлисонем, омада дар кўи ту...

(Биз йўқсиллар кўргали келдик сени...)

Зиёратчилар жингалак сочлари ўсиб елкасига тушган шери мардни кўриб, турган жойларида қотиб қолдилар. Ҳаммадан олдин белига бир неча белбоғ боғлаган, балайд пошнали этик кийган бир чапани ўзига келиб:

— Ҳой девона, туш ҳозир сағанадан, бу нима аҳмоқлик!— деб бақирди.

Бу нидони эшитгач, зиёратчиларнинг тутилган тиллари калимага келди. Улар шовқин кўтариб, сағанадан ерга тушишни Машрабдан талаб қила бошладилар.

— Орамизда бир марди худо йўқмики, ани илкидан тортиб туширса?— деди соқоли кўксига тушган хомсемиз бир мўйсафид.

— Ман ҳозир бошлайман, ака мулло, бу баччагарни,— деди бояги чапани енгини шимариб.

— Тўхта!— деб хитоб қилди Машраб. — Дуойи бад қилурман!

Бу гапни эшитиб, чапани турган жойида қотиб қолди. Ҳамон гангиб турган Шодавлат бирдан ўзига келиб:

— Девонаи Машрабга дахл қила кўрманглар, нафаслари зўр, бир куф-суф десалар, аёқларинг шол, кўзларинг кўр бўлиб қолгай!— деди баланд овоз билан. Пакапа бўйли, ёш кўринса ҳам, юз-кўзини ажин босиб кетган Пиримастинг нидоси зиёратчиларга қаттиқ таъсир қилди.

Соқоли кўксига тушган мўйсафид Машрабга яқин келиб, қалтироқ овоз билан:

— Балам, бўлли энди, пири бузрукворимизни таги пой этманг, соғонадин тушинг! — деди.

Унинг орқасидаги зиёратчилар ҳам чолининг сўзини қувватлаб, Машрабга яқин бошладилар. Бир хотин фарёд кўтариб йиғлай кетди. Шундан кейин Машраб чап қўлидаги соторини баланд кўтарганча сакраб ерга тушди-да, қоқилиб кетиб, мўйсафиднинг елкасидан ушлаб олди.

Чол, елкасини қимирлатиб, унинг қўлини тушириб юборганидан кейин:

— Хожа Баҳоваддин сизни отиб урдилар. Бошқа одам бўлганда уриб, нарчалаб ташлар эдилар, — деди.

Машрабнинг тасодифан қоқилиб кетиши унинг жонига ора кирган эди. Мутаассиб одамлар ҳам, шу енгил жазонинг ўзи унга кифоя, деган фикрга келиб, ғазаб отидан тушдилар.

Машраб ҳамроҳи билан карвонсаройга кирганида, устунга боғлаб қўйилган Қитмир гинахонлик қилгандай уни гингшиб қарши олди. Шодавлат итнинг бошини силаб туриб, ҳамроҳига юз ўгирди-да:

— Халойиқ намози жумъага кириб кетганида жўнаб қоламиз, бул гап амирнинг қулогига етса, бизни омон қўймас, — деди.

— Рост айтдинг, балодек ақлинг бор, — деди Машраб содиқ дўстининг қаримсиқ башарасига қараб кулимсираб экан.

7. АФСОНА ВА ҲАҚИҚАТ

— Тупроги кулранг бўлса ҳам замини серуиум экан, — деди теварак-атрофга, узоқдаги тоғларгача чўзилган пай-каллар, қовун полизлари, узумзорларга назар ташлаб келатган Машраб. — Билурмисан бул серҳосил водийнинг номини, э, Пиримаст?

Шодавлат индамай, бошини сарак-сарак қилиб қўйди.

— Сен билмасанг мен айтай: «Миёнкол! Қовуннинг ширини, узумнинг сараси шул водийда етиладур. Қорадарё билан Оқдарё оралигидаги бу водийнинг тупроги узоқдаги тоғлар ва чўллардан учиб келган гардлардан ҳосил бўлган.

— Одамлари ҳам меҳмондўст, сахий экан, йўлда: «Мана буни олиб кетинг», деб қўлингизга қовун тутқизиб юборадилар-а! — деди Шодавлат хуржундаги «бўриқалла» ни кўрсатиб. — Бул маконга келиб юзингизга қизил югурди. Бухоройи шарифда рангингиз сарғайиб кетган эди.

— Минг қатла шукрки, ул ердин касал юқтирмай, ясовулар ва мутаассиб муллолар қўлига тушмай, эсон-омон йўлга чиқдик. Билсанг, дунёда озодликдан яхши нарса йўқ!

Икки-уч соат йўл юрганларидан кейин, Шодавлат қу-руқшаган лабларини ялаб:

— Ташна бўлдим, қорин ҳам ниёз пўстидек бўлиб кетди. Ариқ бўйида ўтириб талқон еб... қорин тўйгаз-сақ, қовун сўйиб, ташналикни қондирсақ, — деди.

— Бир оз сабр қил, назаримда худонинг бир яхши фарзанди бизни кутиб тургандек, ҳайда!

Бир-икки чақирим йўл юрганларидан кейин дарво-заси ланг очиқ кўрган эшиги олдидаги супада ўтирган мўйсафидга дуч келдилар. Бу чол қўлини пешонаси-га қўйиб, яқинлашиб келаётган йўловчиларга қараб ту-рарди. Улар яқинлашиб, салом берганларидан кейин алиқ олиб:

— Ҳормасинлар, узоқдан келаётганга ўхшайсизлар? — деди.

— Бухоройи шарифдин. Бузрукларнинг пойи осто-наларин зиёрат қилиб келяпмиз, — деб жавоб қилди Шо-давлат.

— Андоғ бўлса, бизга қўноқ бўлинглар, табаррук одам-лар экансизлар.

Машраб ҳамроҳи билан кўз уриштириб олиб:

— Майли, — деди.

Хурсанд бўлиб кетган Шодавлат кулгисини яшириш учун икки қўлини оғзига карнай қилиб, узоқлашиб кетган итини чақирди:

— Қитмир...р!

Йўл четида бир нарсаларни искаб юрган ит бошини кўтариб, қулогини чимирди-да, тўқимдан тушиб эшак-ларини етаклаганча дарвозадан кириб кетаётган хожалари томон югурди.

Уй эгаси чанқаб келган йўловчиларни айрон билан сийлаб, меҳмонхонага таклиф қилди. Қўноқлар келган-нидан дарак топган уч-тўрт қўшни «ассалому алайкум» деб кирди. Қуюқ-суюқ таомдан кейин меҳмонларнинг қаерлик эканликлари, қайдан келаётганларини суриштир-дилар. Машраб қисқача жавоб бериб, уларни қаноатлан-тиргандан сўнг, афтидан сўфига ўхшаган оқ саллали мулоийм бир чол ер остидан қараб:

— Бул дунё роҳатин тарк этиб, фақирлик йўлин тутган одамга ўхшайсиз. Исми шарифингизни айтсангиз, ким билан ҳамсуҳбат бўлгонимизни билсак, — деди.

Бобораҳим жавоб бериш ўрнига саторини қўлга олиб,
уни созлади-да, хуш овоз билан қуйлай кетди:

— Қарорим йўқ кўнгилда лаҳзае, девона Машрабман,
Ичибман туну кун май, толибе майхона Машрабман.

.....
Мени зоҳир кўзида кўрган эл ўзин гумон айлар,
Ўзиндин беҳабар ҳам, хуши йўқ довона Машрабман.
.....

У хонини қилиб бўлиб, саторини филофига солганидан кейин бир мўйсафид ўрнидан туриб қўл қовуштирди:

— Э, марди худо, рухсат этинг, этогингизга юз суртиб тавоф қилай сизни?!— деди.

Машраб қўли билан уни рад этиб:

— Тўхтаг!— деди.— Менинг ҳеч кимдан ортиқ ерим йўқ, сизлар каби оддий гуноҳкор бандамен, тоат-ибодат ҳам қилмаймен. Пирларга қўл бериш, одамга сизгиниш динга ҳам, динотга ҳам хилоф.

Унинг авзойини кўриб, ўтирганларнинг нафаслари ичига тушиб кетди.

— Биз қайдин билайик оташнафас кишиларга ихлос қилишнинг гуноҳ эканлигини, умримиз омон, хўкиз кетида ўтган бўлса,— деди бошқа бир деҳқон.

Қўшнилари уй-уйларига чиқиб кетганларидан кейин Машраб мезбонга қараб:

— Биз йўл-йўлакай Сўфи Оллоёр билан кўришиб кетмоқ ниятида эдик, қайси қишлоқда истиқомат қиладур ул киши?— деб сўраб қолди.

— Самарқандга етмасдин Янгиқўрғон яқинида Минглар қишлоғи бор,— деб ганни узокдан бошлади уй эгаси.— Илгари Оллоқули деган бой бир одам ул қишлоқнинг оқсоқоли бўлиб, анинг икки ўғли бор эди. Каттасининг оти Фарҳод, кичигиники Оллоёр, Фарҳод Бухоро бориб ўқиди, кейин амир хизматига кириб, баланд мартабали бек бўлди, Оллоёр ҳам отасининг кетидин Бухорога сафар этиб, анда таълим олди, кейин бож-хирож маҳкамасига ишга кирди, ўзининг эпчиллиги, раҳмсизлиги билан деҳқонларни бездирди. Оллоёр ёшлигида фақирларга кўп жабр-зулм қилур эди, бойлик ортириб, устма-уст учтўрт қизга уйланди.

Машраб унинг сўзига қулоқ солар экан, от устида ўз навқарлари билан қишлоқма-қишлоқ айланиб юриб, хирож тўлай олмаган деҳқонларнинг қўй, сизирларини хазина

фойдасига мусодара қилиб юрган бераҳм ўлимончини кўз олдига келтирди. Унинг хаёлхонасида фожиаали манзаралар жонлана бошлади. Мана, Оллоёр қамчисини ўйпатиб, солиқ тўлашга қурби етмаган бир деҳқоннинг уйига кирди-ю, рухсори олмадек қизига кўзи тушиб қолди, нияти бузилиб, уни олмоқчи, ўз қўйиغا солмоқчи бўлди... Қишлоқ оқсоқолини ўртага қўйиб, кўз ёшини тиёлмаган қизни бир пиёла сув билан никоҳлаб олди...

Машраб тинчларини гичирлатиб, бошини бир силкидида:

— Хўш, кейин нима бўлди?— деб сўради.

— Огоси Фарҳодбек арзимаган бир гуноҳи учун аминнинг газабига учраб, боши олингандин сўнг Оллоёр булнини ташлаб, ўз қишлоғига қайтиб келди. Қилгон ишларидан пушаймон еб, сўфи бўлиб олди...

Улар шам ёруғида алламаҳалгача гаплашиб ўтирдилар. Шодавлат маст уйқуда, Қитмир эса тумшугини икки оёғи устига қўйиб, кўзларини мўлтиратиб ётар эди.

* * *

Сўфи Оллоёр ташқари ҳовлисидаги гулзор атрофида, қўлида тасбеҳ билан секин айланиб юрар, қомати келтириб қирилган мош-биринч соқолини чап қўлининг панжаси билан тарар, устара билан қиртишланган боши эса офтобда ялтирар эди.

У ичкари ҳовлига кириб, овқатланишни истамас, чунки бир-бирларига зимдап пичоқ қайраётган хотинларнинг аччиқ-сассиқ гапларини эшитишга тоқати йўқ эди.

«Кимки хотун бирла кўп суҳбат тутар,

Ул киши ҳам бирла гусса кўп ютар»,

деб пичирлаётганида эшикни тақиллатмай, эшигини етаклаганича кириб келаётган йўловчини кўрди-да, таажжубланиб қараб қолди. Кейин қоп-қора сочлари елкасига тушган меҳмоннинг шакли шамоилидан уни дарҳол таниди. Машрабнинг Бухородан қайтиб келаётгани, йўлда бир деҳқоннинг уйида қўноқ бўлгани тўғрисидаги хабар аллақачон унга етиб келган эди.

— Келсинлар, келсинлар, фақирнинг кулбасига ташриф буюрганингиздан беҳад хурсандмен, э шоҳ Машраб! Ассалому алайкум!— деди сўфи Оллоёр тасбеҳини чўнтагига солиб, унга яқинлашар экан. Машраб, орқасидан

келаётган Шодавлатга эшагини тутқизиб, бекасам тўнли уй эгаси билан қўл бериб кўришди-да, хол-аҳвол сўрашди.

Турли ноз-неъматлар билан безалган дастурхон атрофида куюқ суҳбатлашиб ўтирдилар. Бир оздан кейин хизматкор катта товоқларда гўшт ва шўрва келтириб, меҳмонлар олдига қўйди. Машраб: «Бисмилло!» деб ёгон қошиқ билан ҳамма гўштни супа тагида кўзларини тўрт қилиб турган Қитмир олдига ташлади-да, ўзи қуруқ шўрвага нон тўграб, ича бешлади. Унинг бу қилиги мезбоннинг иззат-нафсига қаттиқ тегиб, томоғидан овқат ўтмай қолди. Қўл артилиб, дастурхонга фотиҳа ўқилгандан кейин зардаси қайнаб турган Оллоёр ундан аламинин олмоқчи бўлди, ганви узоқдан — валийлар кароматидан бошлаб:

— Сизга ҳайронман, — деди. — Қора халққа оқ йўлни кўрсатган азизларни хор қилиб, алардин авомининг ихлосини қайтармоқчи бўлдурсиз. Туркистонда султони Орифин Аҳмад Яссавий, Бухорода хожжа Баҳоваддин, Хатирчида Қосим шайхнинг қабри поклари устига миниб, аларни беҳурмат қилибсиз. Бул хунук хабарларни эшитиб, шихоятда хафа бўлдим, сиздин ихлосим қайтди.

— Яхши бўлибдур. Кимики ўзи каби бир одамга ихлос қилиб, анга сизинса, юзи қаро бўлмай. Сиз номларини тилга олган хожжа ва шайхлар ҳамма қатори гуноҳкор бандалар, аларнинг қабрларин зиёрат қилиб, фарзандин сўраш, дардларга шифо тилаш динга ҳам, диёнатга ҳам хиёнатдур.

— Ҳеч бўлмаса, сиз билан мендек назм аҳлидин бўлгон Яссавийни ривоя қилсангиз бўлур эди...

— Рост, ул кишининг яхши назмлари ҳам бор. Қози, муфтиларни ер билан яксон қилгон шеърлари ёдимда. Аммо кўп ғазалларида рўзи маҳшардаги жазо, дўзах азобини тасвир этиб, одамларни даҳшатга солганлар. Ҳефиз ва Навоий каби нафосат бўстониининг булбуллари одамларининг юрагида ҳақиқатга ошиқлик уйғотиб, ишқ-муҳаббат гулханин ёққанлар, азалий нури ҳақ тушиб турган томонини кўрсатганлар. Афсуски, бизнинг замонда ҳам баъзи шоирлар одамларни Мункар-Накир дарраси, пулсиротдан ўтиш хавфи билан кўрқитиб, аларнинг мардлигини сўндиринишга ҳаракат қиладурлар, бул аҳли назмининг эмас, мутаассиб муллолар иши...

— Кимнинг шаънига тош отаётганингишни пайқаб турибдурмен, — деди сўфи Оллоёр унинг гапини бўлиб. — Шуни билиб қўйсинларки, қора халқни дўзах азоби билан кўрқитиб турмасангиз, рўза тутмай, намоз ўқимай қўядур-

лар, бировларнинг молини тортиб олишдан ҳам тоймайдулар.

— Назм аҳли одамларнинг юрагига ваҳима солиб, аларни аҳмоқ қилиб қўймасликлари, билъақо ҳақиқат йўлига бошлашлари лозим. Афсуски, сиз назм бўстониининг хиёбонларин эмас, муллоларининг остоналарин кинригингиз билан супуриб келгансиз. Назм жавҳарларини муллоларининг ишига тизгансиз. Одамларнинг руҳини сўндириб, аларни тирик мурдага айлантирмоқчисиз, авомга ҳеч нарса бермай, юракларидаги қўрни олгансиз. Ҳолбуки юраги совиб қолган киши худони ҳам танймайдур, бандани ҳам.

— Одамлар бир хил эмас, баъзиларини яхшиликча тўғри йўлга солиб юбормоқ мумкин, аммо қора халқни дўзах олови билан қўрқитмасангиз, орқасига дарра уриб турмасангиз, шариат буйруқларини бажо келтирмайдурлар.

— Сиздек шоирдин шул гапини эшитганим учун уялиб кетаётirman. Айиқ таёқ зарбидан ётиб туришга ўрганиши — «мулло» бўлиши мумкин. Аммо одам ҳайвон эмаски, жазо билан тоат қилишга ўргатсангиз. Шунин биллиб қўйсинларки, мен қора халқ ичидин чиққанмен. Ота-боболарим бечора бўзчи эдилар. Сиз ҳам тўра эмас, ўзига тўқ деҳқон ўглисиз. Худо олдида ҳамма баробар — тўра ҳам, қора ҳам.

— Шул гап оғзимдин чиқиб кетгани учун мени афв этинг. Одам Атоининг ҳамма болалари азиз ва мукаррам. Бирини таги наст деб ерга уриш, бирини асилзода деб кўтариш номаъқул иш...

— Ана, ўзингизга келдингиз, — деди қизиниб кетган Машраб, унинг гапини оғзидан олиб. — Одам нури ҳақнинг бир заррасидур. Мансур Ҳаллож бекорга «Аналҳақ» (мен худо) деб айтмаганлар. Афсуски уламолар «Аналҳақ»нинг маъносини тушунмай, ани дорға остирдилар... — Руҳан ва жисман ўз ҳамсуҳбатидан кучли бўлган Машраб ҳаяжон билан гапирар, кўзлари чақнар эди. Улуғ шоирларнинг асарларини ёд биладиган Оллоёр ҳамсуҳбатининг ҳақли эканлигини сезиб турарди, шу боис у кўнглини гаш қилиб турган ҳисни енгиб:

— Рост айтасиз, инсон боласин секин-аста ҳақиқат йўли томон етаклаб, анинг юрагида бируборга, фақир-фуқарога меҳр-муҳаббат уйғотмоқ лозим, — деди. — Аммо амир хизматида юрган маҳалимда мендин кўп гуноҳ ишлар содир бўлгон, — деб пешонасига урди сўфи Оллоёр. — Таваб собуни билан қора юзимни оқартиришга ури-

ниб, яқомни чок-чок этиб, дод-фиғон қилурмен. Қиёматда шарманда бўлиш, дўзахда куйиб азоб чекишдан қўрқадурмен.

— Сиз астойдил тавба қилгон бўлсангиз, гуноҳлардин фориғ бўлгонсиз. Ҳақиқат ипига тизган бир неча ашъорингиз учун назм аҳли олдида юзингиз оқ бўлгон. Қўрқманг, дўзахга тушмайсиз. — Машраб унинг кўзига тикилиб, тинмасдан бир оҳангда гаширар эди. Ниҳоят ёк бармоғи билан ўрта бармоғининг орасини очиб: — Диққат билан қаранг! — деди. — Дўзах дарвозаси ланг очик, қотил ва қароқчиларни, риёкор ва зоҳидлар, порахўр қози, муфтиларни муаккиллар судраб дўзахга киритмоқдалар. Мана, сизни ҳам етаклаб келаётирлар. Дарвиш ва девоналар дўзах дарвозасини маҳкам ёпиб, сизни ва орқаюзидин келаётган шуарони орқага қайтариб юбордилар. — У қўлини бир айлантириб, ҳамсухбатига тикилди. — Эмди менга қаранг!..

Юзида қўрқув аралаш хурсандлик аломати пайдо бўлган сўфи Оллоёр бир сесканиб, Машрабга қаради-да:

— Тавба, кўзимга дўзах олови кўриниб кетгандек бўлди. Назаримда, мени кутқарган дарвишлар қаторида сиз ҳам бордек эдингиз! — деди кўкрагига туф-туфлаб. — Ҳақиқат излаб, улуг мақомга етибсиз. Сизга Хизр назар қилгон.

Машраб нидамай мийиғида кулиб кўйди — яқиндагина ёзган исёнкорона бир шеърининг қуйидаги икки сатри эсига тушган эди:

«Сен агар Хизри наби бўлсанг, ўзингни қўллағил,
Этагимни чапгидин юз минг Хизр пайдо бўлур».

8. ҲОКИМНИНГ СОВГАСИ

Машраб билан Шодавлат Хўжанд шаҳрига етиб келганларидан кейин «Чаҳоршанба» карвонсаройига тушиб, бир хужра олишди. Эшакларини қўраинг бир четидаги қозикларга боғлаб, кўчага чиқишди-да, дарё бўйидаги катта тут тагида ётиб дам олишди.

Баҳор пайти, қиргоқ кўм-кўк майсалар, ранг-баранг чечаклар билан қопланган, тоғ томондан елиб келган хушбўй боди сабо яшил барглар билан қоплана бошлаган тут новдаларини аста силкитар эди. Машраб билан ҳамроҳи ширин уйқуга кетганларида карвонсарой яқинидаги жомеъининг муаззини баланд овоз билан жамоатни намози жумъага чорлай бошлади. Шодавлат чўчиб уйғон-

ди-да, кўзларини ишқалай бошлаган ҳамроҳига қараб:
— Туринг, дарё бўйига тушиб, таҳорат олайик, — деди. — Тагин Хўжанд аҳли, бепамоз одамлар экан, деб бизни таъна қилмасинлар.

— Майли, бу гал сенинг айтганинг бўлсин. Бир каттанинг сўзига кир, бир кичикнинг, деган гап бор.

— Сиздин ялиниб-ёлвориб сўраймен. Бугун намозни тўғри ўқинг. Тагин бошингизни саждага қўйиб, хуррак отманг.

— Хўп, бугун сенинг айтганинг бўлсин. Ҳамма билан баробар ётиб-туриб фарзу суннатга амал қилгаймен.

— Мен, Қитмирни саройга обориб боглаб келай. Сиз дарё бўйига тушиб, таҳорат олиб туринг.

Улар жомеъга бир оз кечикиб боришди. Бир тутам соқоли қордек оқариб кетган бўлса-да, бароқ қошлари қоп-қора хатиб минбарга чиқиб, ваъзхонлик қилаётган экан.

Қиёмат куни беш фарзга амал қилгон, шариатга содиқ аҳли саодатни беҳиштга ташласалар, бадбахтлар эътироз қилиб, нега биз дўзахга тушдик, фалончиларнинг биздин қаери ортиқ, деб айтгайлар. Хотифдан⁶ овоз келгайки: «Сизлар беш фарзни бажону дил қабул этмадингиз, муллоларнинг айтганин қабул қилмадингиз!» — деб.

Машраб унинг кейинги гапини эшитиб ўрнидан туриб кетди. Шаҳдам қадам ташлаб ваъзхоннинг олдига борди, қўлидан тортиб пастга туширди-да, ўзи минбар устига чиқиб:

— Сен ўшал хотифдан келган овозни ўз қулоғинг билан эшитдингми? — деди. — Сен қиёмат ваҳми била муслмонларнинг юракларидаги имон ўтини сўндирмоқчимисан?! — деди у кўзлари қинидан чиқиб кетаёзган хатибга қараб.

Намозхонлар сочлари елкасига тушган савлатли Машрабга қараб ағрайганларича қотиб қолган эдилар.

Машраб ўзи севган бир шеърини баланд овоз билан ўқий бошлади:

Вақти баҳор май ичгил, билгил, ишрат ганимат,
Соқий, сунгил қадахни, фурсат, суҳбат ганимат.
Зоҳид айтур, ёронлар, тасбеҳ-тоат ганимат,
Машраб қаландарингга дарду меҳнат ганимат.
Кўрмас маъшук юзини афғона бўлмағунча!..

Хатибнинг ваъзидан диллари хуфтон бўлган намозхонларнинг бу шеърдан кейин юзлари ёришиб кетди.

Шаҳар ҳокими Оқбўтабий уламолардан кўра қаландар, дарвишларни кўпроқ ҳурмат қилар, сарой қондаларини бузмаслик учунгина жамоат билан намоз ўқир эди. Қози, муфти, шайхулислом қуршовидан узоқланиб, овга чиққан пайтларида намоз ўқиш ўрнига шароб ичиб, хурсандчилик қилар, шариат қондаларига риоя қилмас эди.

У Машрабнинг намози жумъада минбарга чиқиб, мутассиб муллоларга қарши ёзган шеърини ўқиб берганини, фақир-фуқаро орасида ихлосмандлари кўп эканлигини эшитиб, уни саройга чақиртишга қарор қилди: «Агар Машрабни меҳмон қилиб, кўнглини олсам, мендан порози бўлиб юрган халойиқнинг ҳусни таважжуҳини қозонган бўлар эдим, — деб ўйлади у. — Ҳукмдор ёлғиз қилич билан эмас, балки халқнинг кўнглини овлаб, у муқаддас деб билган нарсалар олдида бош эгиши керак. Шояд Машрабга ихлос қўйганимни эшитиб, халқ менга ҳурмат кўзи билан қарай бошласа ва мавқеим мустаҳкамланса...»

Машраб дарё бўйидаги тут тагида роҳат қилиб ётган маҳалида зарбоф чопон кийган басавлат бир арбоб унинг олдида келиб, отдан тушди-да, таъзим қилиб:

— Э марди худо, хуш келибсиз, сафо келибсиз! — деди. — Хўжанд шаҳрига ташриф буюрганингиздан беҳад мамнун бўлган Оқбўтабий ҳазрати олийлари сизни ўз ҳузурларига чорлаётирлар.

— Оқбўта? Қим ўзи? — деб ўрнидан туриб ўтирди Машраб.

— Ул жаноб Хўжанд вилоятининг ҳокими эрурлар.

— Бориб айт, агар ҳокимга керак бўлсам, олдимга ўзи келсин, мен бормаймен, — деб Машраб яна ётиб олди.

Ҳокимга нисбатан бундай ҳурматсизликни умрида кўрмаган мулозим эсанкираб:

— Хўп... хўп... Бориб айтамен, — деди.

Оқбўтабий мулозимининг гапини эшитиб, газабланиш ўрнига қиқирлаб кулиб юборди. Унинг товоқдай қилқизил юзи ёришиб, қийиқ кўзлари қисилиб кетди.

— Қимки ул кишига ихлос қилса, носазо гап айтур эмишлар. Майли, не десалар ҳам хафа бўлмаймен. Ҳузурларига ўзим борайин, совға-салом обориб ўрдага чорлайин, дарҳол отимни эгарланглар...

Оқбўтабий ҳамон тут тагида ётган Машрабга яқинлашиб, отдан тушди-да, таъзим қилиб:

— Ассалому алайкум, э шоҳ Машраб, шаҳримизга қадамингиз етган замон келиб сизни йўқламаганим учун

мени кечиринг, — деди. — Хали ҳам бўлса шул арзимас совғамизни қабул айлаб, бизга қўноқ бўлинг.

Унинг мулозими тахлоглиқ чакмон устига устма-уст қўйилган тўққизта понни Машраб олдига қўйди, бошқа бир навкар бўйнидан боғланган семиз бир қўйни етаклаб келиб, арқоннинг учини унга тутқазди.

— Шул ишингни аввал қилсанг яхши бўлур эди. Хай, майли. Сен ҳузуримга ташриф буюриб, мени қарздор қилиб қўйдинг. Эмди даргоҳингга бориб, сенга меҳмон бўлиш мен учун ҳам фарз, ҳам қарз бўлиб қолди. — Машраб шуни деб Шодавлатга юзланди: — Тўққиз нон билан шул қўнқорни хув анави ерда тўпланиб турган яланг-оёқларга элтиб бер. Ани бўғизлаб, этиши пишириб, нон билан есинлар.

Машраб совғага келтирилган чакмонни кийди, навкар жиловидан ушлаб турган аргумоқнинг узангисига оёқ қўйиб, эгар устига ўтирди.

Баланд тепа устига қурилган ўрданинг олдидаги майдонда жулдуз кийимли, ранг-рўйлари саргайган бир талай бандилар чордана қуриб ўтиришар, телаларида қуролли соқчилар қилч ялангочлаб, уларни қўриқлаб турар эдилар. Ўтган-кетганлар маҳбусларга битта-яримта нон, бир қисим туршак ёки чақа пул ташлаб кетишарди. Ўша вақтдаги одатга кўра, ҳокимлар маҳбусларни боқмас, улар халқнинг хайр-аҳсони билан кун кўрар, хусусан жумъа кунлари садақа кўпроқ тушар эди. Машраб отини тўхтатиб, уларга қараб қолди.

Букчайиб қолган эски паранжили кампир ранги бир ҳолатда, бўйни қилтириқ банди йингитнинг олдида тўхтадида, қўлидаги тугунни ечиб, унга иккита сомса узатди. Унинг ёнидаги бошқа маҳбуслар ҳам қўлларини узатдилар. Аёл тугунидаги ҳамма сомсаларини уларга бўшатиб берди, рўмолини қоқиб уҳ тортди-да, ортига қарай-қарай жўнаб қолди.

— Ислом оламида подшолар жабр қилғувчи бўлсалар ҳам, фақир-фуқарода раҳм-шафқат бор, алар бошига кулфат тушган ёр-биродарларига ёрдам қўлини чўзадурлар, — деди Машраб ёнидаги ҳокимга юзланиб. — Кел, сен ҳам алардин ибрат ол. Катталиқнинг иззати зулм-таадийда эмас, шафқат-марҳаматдадир. Бир киши айбини бўйшига олиб, кечирим сўраса, афв этмак лозимдир. Сен раҳм-шафқат қилиб, ёмон йўлга кирган шул маҳбусларни озод қилиб юбор. Уйларига — ота-она, бола-чақалари олдида кетсинлар.

Соч-соқоли оқара бошлаган бўлса ҳам, хали анча тетик, йўғон гавдали Оқбўта қовоғини уюб:

— Булар шариат ҳукмидин ташқари чиққан ўғрилар, каззоблар, қандай қилиб аларни бекордан-бекор бўшатиб юборай?! — деди. — Жиноятни жазосиз қолдирмаслик керак. Юмшоқ ва кўнгилчан бўлсанг, ёмонлар кўпайиб кетгусидир.

— Билъакс, ҳукмдорлар инсофли, боёнлар саховатли бўлганларида зулм-жиноят бул қадар қанот ёймаган бўлур эди. Ҳукмдорларда адолат йўқ, боёнлар, муллолар, қози-муфтилар хиредин тўқ. Раиятни банду балога қўйгон шохларнинг ўзлари. Тагин ҳам ўғри ва йўлтўсарларнинг кўпайиб кетмаганига ҳайронман. Сен жабр қилувчи подшолардин ибрат олма. Лутф-карам дарёсидин лаби ташналарни баҳраманд қил, тоинки аларнинг қалбларидаги эзгулик ҳислари вояга етсин. Гуноҳкорларни афв этмакдин қандай лаззат олишингни буларни озод қилиб юборгандин сўнг билурсан. Агар менинг айтганимни қилмасанг, даргоҳинга қадам босмайман.

Ҳоким ўйлаб турди-да, кейин юзи ёришиб, кўзлари чақнаб кетди.

— Бугун яхши туш кўрган, оппоқ соқолли бир киши бошимни силаган эди. Келинг, сизнинг айтганингиз бўлсин, умримда бир савоб иш қилай. — У баланд овоз билан маҳбусларга мурожаат қилди: — Ҳой бандилар — зиндонда азоб тортиб ётгон гуноҳкор мусулмонлар! Эшитмадим демаңглар! Биз бугун сизларни бўшатиб юборишга аҳд қилдик. Ота-оналарингиз, бола-чақаларингиз олдиға бориб, аларни хурсанд қилинглар. Кўрган-кечирганларингизни унутиб, тўғри йўл топиб олишга урининглар!..

Бошда маҳбуслар унинг гапига ишонқирамай, кўзларини катта очиб турдилар. Ясовуллар уларнинг оёқларидаки кишанларини ечиб ола бошлаганларидан кейин шодликларини юракларига сиғдириолмай говур кўтардилар.

Оқбўта қирқтача бандини қутқариб юборганидан беҳад хурсанд бўлиб, Машраб билан бирга Ўрда томон жўнади.

Зиёфатдан сўнг, фотиҳа ўқилиб, дастурхон ўртадан олингандан кейин, Оқбўта чап томонида ўтирган Машрабга юзланиб, шундай деди:

— Менинг ўн саккизга кирган бир ўғлим бор. Донорак, кўрқув на эканин билмайдур. Баъзан мендин сўрамай дўстлари билан йўлбарс овига чиқиб кетадур. Жанг вақтида ёнидаги навқарлардин узоқлашиб, қилич яланғочлаганича ёв устига ташланадур. Мен анга шикаст етмасайди, деб кўрқаман, шул сабабдин кечалари уйқумда ҳаловат йўқ. Сиздин илтимос, қилич зарбидин, ўқ захмидин

сақланмоғи учун анга бир дуо ёзиб берсангиз, ёнида олиб юрса...

— Майли, котибингизга амр этинг, менга қоғоз билан қалам-довот келтирсин.

Қуйироқдан жой олган битикчи буйруқни кутиб ўтирмай сакраб ўрнидан турди-да, айтилган нарсаларни муҳайё қилди. Чордана қуриб ўтирган Машраб чап тиззасига шилдироқ қоғозни қўйиб, ўнг қўлидаги савағич қаламни довотга ботирди-да, ўз номини уч маротаба ёзди. Унинг ёнида ўтирган котиб нима ёзар эканлар, дегандай бўйпини қийшайтириб қараб турарди.

— Мен бирор оят ёки ҳадис ёзиб берсалар керак, деб ўйлаган эдим. «Машраб, Машраб, Машраб», деб битдилар холос, — деб юборди у ажабланганидан ўзини тутолмай.

— Сен нени билурсан, подон, — деди Оқбўта ёзилган дуони қўлига олиб. — Бор, ишингни қил. Ўғлим ушбу дуони ёнида олиб юргай. Хукмдорларга маслаҳат бериш сенинг ишинг эмас.

— Бул кеча ётиб қолсангиз яхши бўлур эди, — деди у фотиҳадан кейин ўрнидан туриб кетишга ҳозирланаётган Машрабга юзланиб. — Қош қорайиб қолди, на қилурсиз қоронғида тентираб юриб.

— «Чаҳоршанба» карвонсаройи мен учун бир қадам йўл. Ул ерда дўстларим мени кутиб турибдурлар.

«Унга бир нарса инъом қилсам бўлар эди, — деб бош қотира бошлади ҳоким Машрабни ўрда дарвозасигача кузатиб қўйиб. — Йўл харжи учун пул берсам, ҳойнаҳой олмас. Олтин-кумушни ул ҳаром деб билур, инак, кимхоб жомани хушламайдур. Ҳа, топдим. Менга узоқ сафарга отланмоқчи бўлгани тўғрисида гапирган эди». — У ёнидаги навкарининг қулоғига бир нима деди-да, азиз меҳмонни гапга тутиб қолди. Орадан кўп ўтмай, навкар устига йўлбарс териси ёпилган оқ эшакни етаклаб келиб Машрабга кўндаланг қилди.

— Йўқ демай, мендин шул арзимас совгани қабул қилгайсиз, — деди Оқбўта жилмайиб. — Йўл юриб чарчамайдурган ҳанги. Бултур ўзим отиб ўлдирган йўлбарснинг терисини ошлатиб қўйгон эдим, ул ҳам сизга насиб қилгон экан.

Машрабнинг эшаги узоқ йўл юриб жуда ҳолдан тойган, энди оқсай бошлаган эди. У ҳокимнинг совғасини мамнуният билан қабул қилиб, унга ташаккур билдирди ва хайр-хўшлашиб, бир сакраб ҳангига миниб олди-да, карвонсарой томон равона бўлди.

9. ДОР ТАГИДА

Бобораҳим Машраб устига йўлбарс териси ташланган оқ эшагини йўргалатиб, Шодавлат билан бирга Балх шаҳрига кириб келди. Гир-гир эсан боди сабо шимол томондаги яшил далалар, нокзор, анжирзор, олмазор боғларнинг хушбўй ҳидларини олиб келар эди.

— Жуда файзли шаҳар экан,— деди Шодавлат узоқлардаги баланд тепалар, уларнинг этакларидаги боғлардан кўз узмай.— Ўзимни гўё Наманган шаҳрида юргандек сезаётирман.

Ўз ўйи билан банд бўлган Машраб индамай хаёл суриб борар, сергап ҳамроҳининг сўзлари қулогига кирмас эди.

Шакли шамоили гаройиб мусофирларни кўрган шаҳарликлар ҳайрон бўлиб, орқаларидан қараб қолар, баъзилари эса негадир уларга эргшиб борар эдилар.

Бошига симобий салла ўраган чўққи соқол бир мўйсафид тасбеҳ ушлаган қўлини баланд кўтариб:

— Ҳой қаландар, бул дунё роҳатин тарк этган марди ҳаққа ўхшайдурсан, отинг нима?— деб сўради.

Машраб эшагини тўхтатиб, бир-бирига туташган қалин қошларини чимирган кўйи жавоб қилди:

— Отим Худо!

— А? Нима?!— деди гангиб қолган мулло атрофидагиларга қараб.— Ҳой мусулмонлар, эшитдинглар-а? Бул бетавфиқ даъвои худолик қилаётир. Ани ўлдирмак керак, тутинглар!

Машраб беихтиёр эшакдан сакраб тушиб, ўзини ҳимоя қилиш учун шайланиб турди, новча бир йигит елкасига чанг солган эди, чаптастлик билан уни чалиб йиқитди. Эгасининг ёқасига ёшишган иккинчи бир йигитни Қитмир болдиридан гарчча тишлади. Машраб пайдан фойдаланиб, ўрда томон қочди. Ити вовиллаб унга ҳеч кимни яқинлаштирмас, мутаассиб оломон эса шовқин-сурон кўтариб уни таъқиб этар эди.

Ҳарамхонасида дам олиб ўтирган Маҳмудхон яқинлашиб келаётган шовқиндан безовталаниб ўрнидан турди-да, даричадан арк майдонига мўралаб қаради. Сочлари елкасига тушган оқ ятакли бир кишини одамлар қувиб келаётганини кўриб, навқариши чақирди:

— Югур, кўчага чиқ! Оломонни ҳайдаб юбориб, қаландарни қутқариб олиб кел!— деб буйруқ берди. У чиқиб кетгандан кейин ёнида ҳозир бўлган шойи чопонли удайчига юзланди:— Ҳожамқул, менга айт, бул қаландар не

гуноҳ қилиши мумкинки, ани уркалтак қилаётирлар?

— Навқарингиз Эгамберди ҳозир ани бошлаб келгай, шунда билурмиз,— деб таъзим қилди удайчи.

— Балх аҳолиси боши узра қилич ўйнатиб келсам доғи, аларнинг бўйинларига итоат ҳалқасин сола билмадим. Агар бўш келсанг, саройга бостириб киришдан ҳам тоймайдур бу баччағарлар.

— Сабр қилсинлар,— деди ҳамон арк майдонига қараб турган удайчи.— Халойиқнинг овози бошқача. Назаримда алар шариат устунига болта урган даҳрийдин ғазабланаётганга ўхшайдурлар, оломон ичида муллавачча, намозхонлар кўп.

Ҳар елкасига иккитадан одам сиғадиган, баҳайбат Эгамберди шоша-пиша қиличини яланғочлади-да, яқинлашиб келаётган оломонга:

— Тўхтаглар, уй-уйларингизга жўпанғизлар, бўлмаса чопиб ташлаймен!— деб бақирди. Қизишиб кетиб ўрда дарвозасигача келиб қолган одамлар тўхтаб қолдилар, кейин секин-аста тарқала бошладилар. Навқар эса Машрабни елкаларига ойболта қўйиб турган соқчилар орасидан олиб ўтиб, хон олдига бошлаб кирди.

— Э, дарвиш, нима гуноҳ қилиб эдингки, халойиқ сени шул ергача қувиб келди, айт!— деди Маҳмудхон йўғон овоз билан.

Машраб ҳарсиллаб нафас олганча:

— Балх аҳли... бесабр... эканлар,— деди.— Бердисини айтмасдан туриб... одамни уриб ўлдиришдин ҳам... тоймас эканлар. Ҳаммасини... ҳозир айтиб берурман. Буюр... менга бир пиёлада... сув келтирсинлар!

Маҳмудхон қовоғини уюб қарс урган эди, навқари Эгамберди кириб таъзим қилди:

— Шаробдорга айт, бир коса гулоб келтирсин!— деди.

Шарбат ичиб ўзига келгандан кейин Машраб бўлган воқеани гапириб берди.

— Шаҳарга киришим билан, бир мулло «отинг нима?» деб сўраб қолди, мен «худой» деб бердисини айтишга улгурмай: «Тутинглар ани, даъвои худолик қилди, ўлдирмак керак!» деб жар солди. Таассуб бандаси бўлган одамлар ит бўлиб мени қувладилар, мен мушук бўлиб қочдим.

Маҳмудхон беихтиёр кулиб юборди. Кейин рўмолча билан қийиқ кўзлари четидан оқиб тушган кўз ёшларини артиб:

— Халқимиз бесабр, бир одамни кўрсатиб: «Ур!» деса-лар, гуноҳи налигини суриштирмай уркалтак қиладурлар.

Сен яхшиям ўрдага қараб қочибсан, бўлмаса, аҳволинг чатоқ эди.— У рўнарасида турган шерсурат Машрабга хайрат аралаш назар ташлади-да:

«Ким экан бу қаландар?» деб ўз-ўзига савол берди, лекин «отинг нима?» деб сўрашни ўзига эи кўрмади. «Ҳар, нарсага қизиқаверини менинг мартабамдаги одамга ярашмайди, кимлигини билиб олармен», деб ўйлади у.

— Мусофир-мужовирларга эшигимиз доим очиқ, дастурхонимиз ёзиглиқ. Чонавериб қорининг ҳам очиққандир,— деб хон икки мартаба қарс урган эди, баковул келиб қўл қовуштирди.— Дастурхон ёзиб, овқат келтири!

Яқиндагина ўзини хон деб эълон қилган Маҳмуд оталиқ кўчманчи ота-Соболари одатига риоя қилиб, тахт рўнарасига жой солдирди. Меҳмон бетакаллуфлик билан дастурхон ёнига ўтириб нон ушатди-да, кейин баковул келтириб қўйган шўрвани қошиқ билан кавлаб, ичидаги гўштини остонадан ўтолмай турган Қитмирга ташлади. «Э, кимлиги энди маълум бўлди. Девонаи Машраб носазо сўзлар ва қилиқлари билан одамларнинг ихлосини қайтаради, деб эшитган эдим. Худди ўзи!» деб ўйлади Маҳмудхон кулгиси қистаб.

* * *

Шодавлат ҳамроҳини ҳимоя қилишга қодир эмаслигига, жанжалга аралашса, оломон мажақлаб ташлашига кўзи етгани учун ноилжлик тўрига илиниб, турган ерида қотиб қолди. Қўл-оёғи чаққон ҳамроҳи мутаассиб одамлар қўлидан қочиб қутулишига, Қитмир ўз эгасини ҳимоя қилишига ишонар эди. Шовқин-сурон узоқлангандан кейин остидаги хўтиқни ниқтаб, оқ энақни етаклаганича оломон кетидан йўл олди. У арк майдонининг бир чеккасидаги чинор тагида тўхтади-да, воқеанинг нима билан тугагини узоқдан кутиб турди. Кўн ўтмай ўрда дарвозасига яқинлашиб қолган оломон тарқала бошлади; тарвузи қўлтиғидан тушиб ортига қайтаётган одамлардан нима ходиса юз берганини сўрашга унинг юраги дов бермади. Дувурга эрганиб келаётган бир болани кўриб, имлаб чақирди-да, гапга солди.

— Ўша сочи ўсиб кетган кишини ҳеч ким тута олмади,— деб жавоб қилди бола кўзларини ўйнатиб.— Итиям жуда қонагон экан, эгасига яқин келган одамни ёқасидан олади-я!.. Йўқ, ҳеч кимни тишлагани йўқ... Бир маҳал ўрдадан хон чиқиб, қилиқини ўйнатиб бир бақирган эди,

хамма тўхтаб қолди. Хон ўша сочи ўсган кишини ўрдага ошқираб кетди...

— Худого шукр, ҳеч ким унга зиён-заҳмат етқурмабдур, — хурсанд бўлди Шодавлат ва ҳамроҳининг ўрдадан чиқишини сабр билан кутиб турди.

Машраб қорнини тўйғизиб, ўрдадан чиққандан кейин у ёқ-бу ёққа қаради, унинг тахминича, Шодавлат кетидан эргашиб келиб, шу яқин орада кутиб турган бўлиши керак эди. «Қаерда экан?» деб кўзи тўрт бўлиб турганида узокдан Шодавлат калланушини силкитиб, қаерда турганлигини маълум қилди.

— Ҳеч ерингизга шикаст етказмадиларми? — деб сўради у.

— Эгамга шукр, сари мўйимининг бир туки ҳам тўкилгани йўқ.

Машраб бошидан кечирганларини қисқача гапириб бергандан кейин бирор бошпана тошини ҳаракатига тушдилар. Сўраб-суриштириб шу яқин орада катта бир карвонсарой борлигини билиб олишди.

* * *

— Маҳмудбий қандай қилиб хон бўлиб олди? — деб сўради Машраб, соч-соқоли оқариб кетган бўлса ҳам ёшлардек тетик, кўзлари ўткир саройбондан.

Улар нимқоронги дарвозахонанинг бир чеккасидаги сўри устида суҳбатлашиб ўтирар эдилар.

Маҳмудбий қотоғон уруғининг оқсоқоли, Қундуз шаҳри анинг юрти эди, вақти-вақти билан Бадахшонни талаб, бўшаб қолган хазинасини тўлдирар эди. Бухоро амири марҳум Субҳонқулихон ёрдами-ла Балхни ҳам қўлга киритди, — деди саройбон ва чилимни хўриллашиб, оғзидан пага-пага тутун чиқара бошлади.

— Бир хизмати бордир-да? Бекордан-бекорга Балхдек шаҳарни анга топширмагандир.

— Ҳа, Хива ҳукмдори Анушхон юриш қилиб Кармава ва Самарқанд шаҳрини забт этганда Субҳонқули Маҳмудбийдан ёрдам сўраган, ул фурсатдан фойдаланиб, ўз отличлари билан ёрдамга шошилган ва бухороликлар билан бирга хиваликларни пароканда этиб, Самарқандни ишғол қилган. Бул хизмати учун Субҳонқулихон ани Балх, Қундуз, Бадахшонга ҳоким қилиб тайинлаган. Аммо Балх аҳолисининг кўпчилиги: минг, қўнғирот ва олчин уруғлари Маҳмудбийни ўрнидан тушириб, Нодир Муҳам-

маднинг набираси Солиҳхожани ҳоким қилиб кўтардилар...

— Сизнинг гапингизга кулоқ солиб туриб, бошим айла-ниб кетди, — деди Машраб чилим тутушини кафти билан хайдаб.

— Қундузга чекинган Маҳмудбий тинч ётармиди, — деб гапида давом этди саройбон чилимни нари суриб қўйиб! — Субҳонқулига: «Солиҳхожани чақиртириб ол, ўрнига набиранг Муҳаммад Муқим султонни ҳоким қилиб юбор, мен анга оталиқ қилай» деган мазмунда хат ёзиб юборибдур. Субҳонқули бул хийлакор одамнинг найранги-га учиб, ўзига содиқ бўлган Солиҳхожани Ҳиндистонга жўнатадур, набирасини Балхга ҳоким қилиб тайинлайдур...

У ҳикоясини давом эттирар экан, Машрабнинг кўз ўнгидан аввал ранг-баранг, кейин даҳшатли манзаралар ўта бошлади.

Мана энди, мўйлаби сабз уриб чиқиб келаётган баланд бўйли, хушсурат йиғит — Муҳаммад Муқим навкарлари қуршовида Балх шаҳрига етиб келди. Маҳмудбий уни шаҳар бўсағасида карнай-сурнай билан қарши олиб, қул-луқ қилади, ўз қўли билан унга заррин либос кийгизиб, белидаги олтин камарига қимматбаҳо ханжар тақиб қўяди, юган ва умилдириги тиллодан ишланган арабий отни унга кўндаланг қилади. Ёш ҳокимнинг оғзи қулоғида, боши осмонга етиб, аҳолиси мамнулик билан уни кутиб олган шаҳарга дохил бўлади. Орадан икки ой ўтар-ўтмас оталиқ ёш ҳокимнинг ҳузурига кириб уни аврай бошлайди:

— Э зоти улуг шаҳзода, сиз ҳоким эмас, мустақил ҳукмдор, хон бўлишга лойиқдурсиз. Токайгача Бухорога қарам бўлиб, Бадахшон лаъл конларидин тушган дирам ва динорларни, солиқ пулларини ул ерга юбориб турурсиз. Агар шул бойликлар ўзимизда қолса, сиз истиқомат қил-ғон шул эски кошона ўрнига муҳташам сарой солидириб, мамлакатимизни истаганингизча тасарруф этар эдингиз...

Бу гапларни эшитиб ёш ҳокимнинг боши айланиб кетади, бобосидек салтанат тахтида ўтириб, юртни истаган-ча идора этишни орзу қилади ва хон бўлишга розилик беради. Маҳмудбий ва унга содиқ бўлган қотогон уруги, сарой аҳли Муҳаммад Муқим султонни оқ кигизга ўти-ришиб, уни хон деб эълон қиладилар. Ҳаддан ташқари сермулозимат бўлган хийлакор оталиқ ёш ва тажрибасиз хонни гафлатда қолдириб, ўргимчакдек мақр ва хийла иплари билан саройни ўраб ташлайди. Субҳонқулихон ўлгандан кейин оталиқ ўз ниятларини амалга ошириш пайти келганини англайди. Сарой атрофига ўзига содиқ

бўлган ясовулларни қўйиб, бир куни хоннинг хужраи хосига киради-да, унинг кўксига ханжар санчиб чиқади...

Машраб бошини бир силкитиб, кўз ўнгида пайдо бўлган бу машъум манзарани қувиб юборди-да:

— Бу янглиғ жиноят жазосиз қолмагай, — деди. — Хиёнат пойдеворига қурилган салтанат поймол бўлгуси, яқин орада Маҳмудхоннинг кўксига қасос ханжари қадалгусидур.

— Рост, аммо тақдирнинг сабри бениҳоя, ҳақиқат дарҳол қаллоблиқдин устун чиқа олмас экан. Субҳонқулининг ўғли Убайдуллахон жиянининг хуни олиш учун юриш бошламоқчи бўлиб турганда Ҳисор ва Самарқанддаги юз уруғи исён кўтариб, Маҳмудхон тарафига ўтдилар, ички урушлар бошланиб кетди. Мана, етти-саккиз йил бўлди, ҳамон юртда тинчлик йўқ... Имоним комилки, ахир бир кун, сиз айтгандек, бул хиёнаткор жазосини тортай!

* * *

Маҳмудхоннинг ўнгида ҳам, тушида ҳам ҳаловат йўқ, баъзан кўзи илиниши билан кўксига ханжар санчилган ёш Муқим султон унинг томоғидан бўғиб олар, шунда у даҳшатга тушиб, ўрнидан сакраб туриб кетарди. Бир вақтлар тоғни урса талқон қиладиган бу бақувват одам узоқ ётган бемордек ориқлаб, бўйни тиришиб қолди. Бадбин хаёллардан чалғиш учун у гоҳо ичкиликка берилар, баъзан девоналарга садақа бериб, дуо олар эди.

Машраб унда кучли таъсир қолдирган эди, у баъзан шоирнинг қилиқларини, гапларини эслаб илжайиб кўяр эди. Сўраб-суриштириб, у Машрабнинг Тошкент, Бухоро, Хатирчидаги саргузаштлари тўғрисида ажойиб ҳикоялар эшитди, яна у билан учрашиб, ўзини чалғитишни истаб қолди, фаррошни чақириб: «Дарҳол ўшал қаландарни тошиб келтир!» деб буйруқ берди.

Фаррош карвонсаройга келиб, Маҳмудхоннинг буйруғини етказиши билан Машраб дарҳол эшагига миниб, саройга равона бўлди.

— Ассалому алайкум, э марди ҳақ, пойи қадамнингиз теккан ерга бало жетмасин, — дея уни қарши олди хон тахт устида ўтириб. — Бугун нечундир юрагим сиқилиб турибдур, шул сабабдин...

— Кечаси ёмон туш кўриб чўчиб уйғонгандурсан, — деб унинг сўзини бўлди Машраб. — Рангинг бир ҳолатда,

ғам-андуҳ юки борған сари огирлик қилаётғанга ўхшай-
дур.

— Топдинғиз, шул сабабдин дуо олиш мақсадида сизни
безовта қилишдин тортинмадим.

— Ҳаққингга дуо қилсам, эвазига не бергайсан?

— Бир ҳовуч олтин.

— Олтин палид ва ҳаром нарса, мен уни қўлимга
олишга ҳазар қиладурман. Бир шартим бор, кўнсанг
илтимосингни бажо келтирай.

— Айтсинлар шартларини.

— Дуо эвазига бир соат тахтингда ўлтириб, ҳукмрон-
лик қилсам...

— Ҳаҳҳа,— деди хон ғазабини ютиб.— Агар подшо-
лиқни қўлингизга берсам, қандай фармонлар содир бўлур
эди сиздин?

— Мен хазинадор ва мулозимларимни йиғиб, хазинада-
ги барча олтин, кумуш тангаларни фақиру фуқаро бош-
лари устидан сочиб юборинглар, деб буйруқ берар эдим.

— Шунча азоб-уқубат билан тўплаган бойликларим-
ни-я? Шул тахт-тоғ учун тиззамдин қон кечиб, соғлигим-
дин айрилдим, келиб-келиб ани сендек ялангоёққа, олтин
тангаларимни таги паст қашшоқларга берайинму? Агар
бир соатга тахтимни сенга берсам, уни булғатар экан-
сан-да!— деди хон сенсирашга ўтиб, даг-даг титрар
экан.

— Сен юртни булғатдинг, Балх аҳолисининг қони-
ни сўриб, турар жойларини ахлатхонага айлантирдинг...

Бирдан:

— Жаллод!— деб бақриб юборди хон.

— Ханжарим қонга ташна!— деди белбогига ойболта
қистирган, чаш томонида ханжари осилиб турган қизил
чопонли, давашир бир одам ҳозир бўлиб.

— Ҳаддиди ошиб, худолик даъво қилгон, тагнинг
ердаги соясини тонтамоқчи бўлгон мапа бу ялангоёқни
дорга ос!

— Бош устига,— деди жаллод кўзларини чақна-
тиб. Кейин Машрабга қараб боши билан эшикни кўр-
сатди.

— Сен каби золимдин раҳм-шафқат сўрамаймен, оё-
ғингга ётиб ялинмаймен!— деди Машраб хонга нафрат
билан қараб.— Аммо билиб қўй, сенинг ҳам кунинг битган.
Ўринсиз тўкилган қонлар, навқирон Муқим Султоннинг
хуни ноҳақ кетмас.

Маҳмудхон титраб жаллодга ўшқирди:

— Йўқот кўзимдин!

Ўрданинг орқасидаги зиндоннинг рўпарасида қора ёғочдан ясалган баланд дор, унинг ўртасига ҳалқа қилиб осилган арқон ҳавода даҳшат билан чайқалиб турар эди. Жаллод дор тагидаги баланд тахта сўри ёнига шоти қўйиб, сиртмоққа мўй суртаётганида текин томоша пайида юрган бекорчилар йиғила бошладилар, лекин атрофни ўраб олган йиғирматача аскар уларни дор яқинига йўлатмас эдилар. Одамлар: «Қайси ўғрини осишар экан, билдингизми?» деб бир-бирлари билан шивирлашаётганларида уларнинг ёнида турган чўққи соқол мўйсафид тасбеҳини ўгириб:

— Анови даъвои худолик қилгон дарвишни, — деди. — Ёдингиздами, халойиқ ани қувлаб ўрда остиғача боргон эди.

Баъзилар илжайиб: «Э, ўшал даъвогарнингму?» деса, бошқалари, биз беҳабар эдик, дегандек бош чайқаб қўяр эдилар. Елкасига ойболта қўйган соқчилар қуршовида келаётган оқ яктакли, сочлари елкасига тушган мағрур шоирни кўргач, халойиқ негадир донг қотиб қолди. Кўпчиликнинг раҳми келиб, унга ҳамдardлик билдира бошладилар, аммо чўққи соқолли муллонинг оғзи қулоғида эди. Машраб ёнидан ўтиб кетаётганида у тасбеҳини ўгириб:

— Қаерга кетаётирсан? — деб сўради.

Шоир унга бамайлихотирлик билан қараб:

— Маъшуқамни кўргали кетаётирман, — деб жавоб қилди. — Сен зоҳиди ях бунинг маънисини тушунмайсен!

Одамлар орасида қисилиб турган Шодавлат Машрабни кўриши билан ўпкасини тутолмай, йиглаб юборди.

— Хайр энди, Пиримаст, кўп қайгурма. Намангон борсанг, ёру ёронларга салом айт, — деди шоир қандайдир кўтаришчи руҳият билан, сўнг дадил дор тагидаги курсига чиқди-да, бўйнига сиртмоқ солди. Бир лаҳза, бутун ҳаёти, Намангон, Қашқарда кўрган-кечирган аччиқ-чучук дамлари кўз ўнгидан ўта бошлади, ҳаёт иши шу ерга келиб узилиши зарурий эканлигини у яхши билар, шу сабабдан чеҳраси ботиб бораётган қуёшдек сокин эди...

Шодавлат минг машаққат билан ўз шаҳрига эсонмон келиб, бўлиб ўтган даҳшатли воқеаларни танишбилиш, ёр-биродарларга гапириб берди. Машрабнинг синг-

лиси дод-фарёд кўтариб, сочларини юла бошлади, қариндош-уруғ, қўни-қўшни аёллар уйига йиғилиб, унга таскин беришга уриндилар, кейин ҳамдардлик билан, бел боғлаб, зикру-самоъ туша бошладилар.

Гангиб қолган Шодавлат баъзан Машраб билан бирга юрган йўлдан Бордонқўрган тепалигига кўтарилар, у билан бирга гулхан қалаб дам олган жойларда бириас ўтириб, кейин сой бўйига тушар эди. Бир куни шундай сайрдан қайтиб келаётганда Ийдгоҳ маҳалласидаги хонақога кираётган қаландарларни кўриб, уларга салом берди-да:

— Э пийри мардумлар, қайси ердин келаётирсизлар? — деб сўради.

— Балх шаҳридин.

— Устозим улуг шоир Бобораҳим Машрабнинг қотили Маҳмудхон ҳали ҳам тирикму?

— Ие, гапдин хабарингиз йўқми? — деди ошпоқ соқолни кўксига тушган бўлса-да, юзи тиниқ, тетиккина бир чол унга яқин келиб. — Бултур Бухоро амири қўшин тортиб келиб, Балх ва Қундуз шаҳрини олди. Шаҳрисабз ўзбаклари қотагонларни пароканда қилиб, бойлиқларини тортиб олдилар. Одамларнинг айтишларича, аскарлари тор-мор бўлган Маҳмудхон қочғони жой тоқолмай, шаҳарнинг бир чеккасидаги кулбаи вайронага яширинибдур, ярим кечада «Қоч» деган овозни эшитиб, жуфтакни ростламоқчи бўлиб турганида том босиб қолибдур.

— Охир қасос ханжари кўксига санчилибдур-да! — деди Шодавлат кўзлари чақнаб.